

РОЗДІЛ I

Письменство княжих часів

Становище історика українського письменства. — Початки письменства на Русі. — Вплив християнства і двовір'я. — Затрата старих пам'яток. — Освіта, школи, „книжне почитаніє”. — Перекладне письменство, релігійне та історичне. — Апокрифи. — Перекладна белетристика. — Збірники. — Літературні школи. — Оригінальне письменство духовне. — Ларіон митрополит. — Клим Смолятич. — Кирило Туровський. — Інші письменники духовні. — Початки публіцистики. — Данило Паломник. — Володимир Мономах. — Данило Заточник. — Літопис. — Поезія старих часів. — „Слово о полку Ігоревім”. — Загальний на письменство княжої доби погляд. — Початок занепаду. — Письменство по татарській руїні.

1. Історикові українського письменства доводиться зразу ж таки натрапляти на ті самі труднощі, що й історикові українського життя. Наше старе письменство, як і стара історія наша, підпало анексії дужчого сусіда і довгий час вважалося його неподільним добром — його історією, його письменством. У звичайних шкільних схемах історії письменства старий період приточується безпосередньо до пізнішого письменства московської Русі і тим самим — до новітнього письменства російського, минаючи або тільки мимохідь згадуючи увесь середній період українського письменства. В той час, як письменство північної Русі, що розвивалося до того ж під великими впливами з України, широко трактується в усяких курсах, начерках і підручниках „історії русской літератури”, — значно ширше й повніше письменство Русі південної, з його дуже інтенсивною, повною глибокого драматизму боротьбою за національне існування й самосвідомість, пропадає мало не цілком, бо подається тільки в уривках і без тісного зв'язку літературних фактів між собою. Це перший наслідок згаданої анексії. Другий, не менш прикрий, це те, що сучасне українське письменство висить немов у повітрі, не маючи ніби ніякого коріння в минулому. Тим то й так зване літературне відродження українського народу з кінця XVIII століття стає перед нами таким показним фактом, бо сталося воно наче якось несподівано, наче якийсь цілком новий шлях розпочало собою в духовному житті України.

Тим часом ніякої несподіванки тут нема і це ми зараз побачимо, зробивши таке натуральне розмежування „двохъ русскихъ народностей” у сфері літератури. Нове українське письменство не з голови Котляревського зродилось, як Венера з шумовиння морського, а було тільки дальшим об'єктивним розвитком того літературного процесу, що в головах у себе має тисячолітню традицію, зав'язками своїми входить у глиб віків і там зникає в невідомій старовині, а ближчим корінням сягає вже загальновідомих історичних подій і в них безпосередньо бере свій початок. Вже в давню епоху, з того часу, як людність теперішньої України виступила на арену історії, вона виразно одмежовувала себе од інших народів, а поміж ними й од своїх ближчих сусідів і родичів з півночі й заходу, — отже й тоді була вона свідомо своєї родової окремішності. Водночас виявляла вона цю свою окремішність і в письменстві, де більш свідомі особистості давали ясний образ того народу, рідними дітьми якого вони були. Образ цей проступає не тільки в само-

стійних витворах давнього письменства, а і в тих чужих зразках, які воно приймало до себе не механічно, а творчо, пристосовуючи його до свого національного світогляду, до своїх моральних, інтелектуальних та естетичних потреб, користуючись і формами своєї живої мови. Цей процес національної творчості в письменстві простежити можна од перших його зародків на території нинішньої України й через усю його історію аж до нових часів.

Та були водночас і деякі обставини, що затемнювали прозорість і чистоту цього процесу, аж поки й довели зрештою до згаданої анексії нашого старого письменства в сулідську власність і до нехтування дальшого. Цими обставинами були — невелика в старовину національна диференціація руських племен, спільність книжної, літературної по-теперішньому, мови для них усіх і вплив однаково всім близької, хоч і однаково чужої всім, з Болгарії занесеної мови церковної, — це з одного боку; занепад політичної ваги українських земель і пересування політичного центру староруського життя з півдня на північ — з другого. Разом з політичним занепадом України й осадою нового центру на півночі туди перейшли і всі культурні здобутки з півдня; спільність літературної мови допомогла пересадити їх на новий ґрунт. А розрісшись на новому ґрунті, вони ніби одірвалися од старого. Тим часом, як побачимо далі, традиція зв'язку з давніми часами ніколи не завмирала в Україні, ніколи не пересихало те джерело літературного розвитку, що згодом дуже виразно пробилось з-під споду тяжких обставин. Старий період письменства на Русі, спільний для трьох літератур — російської, української і білоруської, все-таки духом своїм, змістом і навіть подекуди формою, органічніше й тісніше зв'язаний із нашим письменством. Теперішнє українське письменство — не якийсь собі „родства не помнящий” витвір новітніх часів, а органічний продукт народної творчості за ціле тисячоліття нашої історії. І як у народу українського своя власна є історія, так своє власне у нього є й давнє письменство.

Історичні часи застають наших прадідів на дуже високому вже ступені культурності — з упорядкованим громадським ладом, з розробленою системою релігійних форм і культу, з зародками державного життя, навіть з деякими проблесками національної свідомості. Чи було у нас перед християнством якесь письменство, про те можемо тільки здогадуватись, бо ніяких слідів його до нас не дійшло, опріч деяких натяків та, може, уривків у старому літопису. Можна тільки напевне сказати, що письменство могло бути хоч у зачаткових формах, бо знаки для письма вже існували. Болгарський письменник кінця IX ст., чорноризець Храбр у своєму „Сказаній о письменахъ славянскихъ” пише, що слов'яни не мали раніше письма, тільки якісь риси та карби („чертами и рѣзами читаху и гадаху, погани суще”), і аж Костянтин-філософ (св. Кирило) вигадав їм азбуку на зразок грецької з 38 літер. Звичайно, що тільки християнська зневага до поганства не дозволила Храброві оті „черты” уважати справжнім письмом, коли з них слов'яни таки читали. З другого боку, в так званих Панонських житіях св. Кирила і Мефодія записано, що в Корсуні (Херсонесі) св. Кирило знайшов не тільки чоловіка, що розмовляв „руською бесѣдою”, а навіть книги, євангелію та псалтир, „руськими письмены” писані. Як одгук цього, в одній з пізніших пам'яток нашого письменства („Крехівська палея”) вже прямо сказано, що „грамота руская явилася Богомъ дана в Корсунѣ Русину, от нея же научися Философ Костянтинъ, оттуду сложивъ и написавъ книги рускымъ гласомъ”, і наш старий

книжник цілком, як на ті часи, правильний бить висновок: „се же буди вѣдомо всѣми языки і всеми людми, яко... грамота руская никимъ же явлена, но токмо самѣмъ Богомъ вседръжителем отцем і синомъ і святимъ духомъ”.

Та мали чи не мали перед християнством наші прадіди своє письменство, — знову кажемо, що вони могли його мати, — але вже із цього ясно, що і вони самі, й інші слов'яни вирізняли „Русь” як окрему етнічну одиницю серед слов'янських народів. Ще більше, певне, було на Русі усвідомлення своєї різниці од інших національних груп і земель, як Варяги, Греки і всякі східні народи та степові орди. Та й серед самої „Русі” в ширшому розумінні, тобто серед русько-слов'янських племен, були вже виразно зазначені етнографічні парості, що одрізнялись одна від одної звичаями, обрядами, культом і, певне мабуть, місцевими одмінами в мові. Вже авторові початкового літопису впали в око ті етнографічні різниці і він їх зазначив оцією класичною характеристикою, що стала вихідним пунктом староруської етнографії: „Имѣяхуть бо обычая своя и законы отець своихъ и преданія, каждо свой норовъ”. І як зараз же бачимо з дальшого оповідання в літопису, ці звичаї дуже не однакові були навіть між близькими племенами, і особливо вирізняє літописець людей наддніпрянської сторони, любих йому Полян, з-поміж інших народів, що, на його погляд, „живяху звѣрськимъ образомъ, живуце скотьскы”. Таким чином і в ту далеку давнину ми не застаємо вже ніякої одномастності, замість якої бачимо живу різnorodність етнографічних груп відповідно до природних, кліматичних і всяких інших умовин життя.

У побутових звичаях, а надто в формах релігійного культу стародавньої людності на українській землі, закладені були багатющі початки оригінальної народної поезії, сліди якої й досі стрічаються у деяких піснях, переказах та звичаях. Звістки про давню народну поезію ми на кожному кроці знаходимо в старих пам'ятках нашого письменства; навіть зразки її вкраплено в благочестивих писаннях старосвітських книжників, не зважаючи на весь їх побожний острах та огиду до народних — „бісовських”, як вони казали — звичаїв. У тому ж таки місці, де літописець описує побут руських слов'ян, він згадує про ігрища в селах: „И схожахуся, — каже він, — на игрища, на плясанія и на вся бѣсовскыя пѣсни”, — і таких згадок про „бѣсовское пѣніе”, „играніе и гудѣніе”, про „пѣсни мірскія” дуже багато в старих пам'ятках письменства.

Але не з тієї народної поезії вийшло старе наше письменство, — воно, навпаки, було їй лютим і неблаганним ворогом. На староруському, ґрунті зійшлися віч-на-віч два не схожих світогляди — поганський культ наших прадідів і рафінований християнський аскетизм, вироблений уже-до того часу в східних монастирях візантійськими подвижниками і разом з християнством, з церковними книгами, з образами, церквами та іншими святощами християнського культу пересаджений на Русь, у наївний світогляд, що дитячими ще очима дивився на світ. Народ у Києві, як знаємо з літопису, юрмами, „без числа”, посунув до Дніпра, щоб охреститись; у Новгороді вже доводилось силоміць зганяти людей до води, „мечем і вогнем”, мовляв, хрестити; багато людей, тікаючи од хреста, ховалися в диких пушах лісових та непролазних нетрях. Але навіть охрещені — чи з власної охоти, чи з принуки — не розуміли нової віри, і це натурально, бо від купання, хоч і не зовсім звичайного, не змінювався, очевидно, дух народу, його світогляд і віра. Вже в хрест уведений народ лишався таким, як був, з усім своїм хіба тільки надшербленим трохи

світоглядом; нові християнські форми наповнив він старим змістом, з яким з діда-прадіда звикся і зжився народний розум. Натурально, що з уламків старого й нового постало так зване „двовір'я”, своєрідна релігійна „черезполосиця” як результат творчої праці коло органічного сприйняття народним розумом основ нової віри. І цілі віки тягнуться, та й досі не завершилося, це сприйняття, а в ті давні часи не тільки прості, а й письменні люди тримались двовір'я: не тільки „невѣжи”, але й „вѣжи попы и книжники” були в тому винні, як з обуренням констатував пізніше якийсь „Христоробець”. Але з тим більшим завзяттям книжники та моралісти виступали проти того, що здавалось їм спадщиною поганських часів, — звідси боротьба з народними звичаями, думкою, словом — з усім тим, у чому виявляється народним світогляд. Виходячи з християнсько-аскетичної моралі, старі книжники наші не перестають картати оте „бісовське” зілля, що виявлялося в формі народної поезії. Але як часто й самі вони, несвідомо для себе, потрапляють під вплив народного світогляду, зберігають мотиви народної поезії, її дух, навіть цілі зразки й дають тоді найкращі з художнього погляду сторінки своїх творів! Майже всі літописні перекази про початок Київської держави є не чим іншим, як щиронародними або в народі обтертими й вишліхтованими легендами, в яких чутно ще дух тієї колективної творчості. Стрічаються й просто уривки з пісень, які навіть ритм свій зберегли під рукою літописця. Все ж таки на першій порі свого розвитку народна поезія у нас зустріла дужого ворога і коли він не переміг цілком ще й досі, то тільки через те, що взагалі боротьба з народним світоглядом річ мало не безнадійна⁶. Аскетична візантійщина, що сахалась усього „мирського”, як поганого та бісовського, як тяжкого гріха перед Богом, могла тільки додавати новий матеріал отій народній творчості, і справді додавала навіть принципово ворожим до неї письменством.

Христова віра, що прийшла до нас із Візантії, принесла з собою новий культ, початки освіти й засоби для неї; духовенство християнське заснувало перші школи, взяло під свою руку освіту і стало на довгі часи мало не монополістом письменства. Серед духовних кіл, переважно в тодішніх цитаделях християнської культури — монастирях, збирається фактично вся літературна продукція перших часів. Не диво ж, що й письменство набуло переважно релігійного характеру; не диво, що й мовою своєю, як і інтересами, воно стояло таки далеченько від народу. Насамперед дійшли до нас разом з християнством потрібні для християнського культу й одправ служби церковні книги, перекладені давніше мовою болгарською. Ця от церковна мова й стала підвалиною літературної мови на Русі, — підвалиною, до якої весь час припливають і домішуються елементи живої народної мови. Схожа з мовою народною, церковна мова стала старим книжникам засобом єднання з мовою народною. „Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ” — теоретизує побожний літописець, і нема нічого дивного, що цій теорії підлягали тоді всі письменні люди. Адже ж грамоти навчилися вони церковною мовою, письменство пізнали з церковних книг, та й

⁶ Зразки такого двовір'я, заснованого на уламках старовини, стрічаємо й тепер. Напр., мертвому дають свічку в руки, видимо, щоб світив собі дорогою до темного підземного царства; в труну кладуть мідну монету, щоб заплатити тому чи іншому Харонові за перевіз і взагалі — мати запас на дорогу; бабі-бранці теж у труну кладуть пучечок різок — одбиватись од дітей, яких вона не врятувала, і т. ін. Міцно пристали до християнського культу оці пережитки передхристиянського світогляду, складаючи надзвичайно цікаву амальгаму з усяких основ, і досі ще не перетворених на одну цілість.

письменними вони були теж тільки по-церковному, отже, зрозуміло, що й самі вживали ту мову в своїх писаннях, особливо — на релігійні теми. Звичайно, од народної стихії, яка живим морем розливалась довкола цих острівців чужої просвіти, встергтись не можна було ніяким способом, як не можна було ніде заховатись од живого життя з його лихом героєві відомої стародавньої повісті. Проти волі письменників народна стихія пробивається повсякчас у їхні книжні розумування і в деяких менш абстрактних, до життя ближчих творах, рішуче починає брати гору. Це помітно в тих навіть пам'ятках старого письменства, які через чужі до нас подоходили руки й розгубили, певне, в дорозі багато своїх рідних прикмет.

Справді, ми не маємо автентичних пам'яток письменства з тієї початкової доби. Велика катастрофа, що спіткала українські землі в першій половині XIII ст., ота хвиля татарської орди знесла з собою мало не всі сучасні рукописи: багато з літературних пам'яток „чрез похищення ратное от нас удалися”, як писали ченці печорські XVII ст. про старовинне житіє св. Антонія печерського, — тому пам'ятки тодішнього письменства й дійшли до нас у пізніших, до того ж — північних, копіях. Ця втрата стародавніх пам'яток дуже нещасливо позначається на теперішніх наших знаннях про старе наше письменство. Не кажучи вже про те, що багато чого загинуло безповоротно, навіть те, що врятувалось, не зовсім таким дійшло до нас, яким вийшло було з рук наших прадідів. Старі часи авторського права не знали, з авторовою індивідуальністю не рахувались зовсім і кожен переписувач вносив у твір свою власну редакцію, робив поправки і в змісті творів, і в мові. Перейшовши через руки північних переписувачів та редакторів, наші пам'ятки багато чого повинні були втратити з своїх національних ознак, і насамперед — щодо мови. Церковнослов'янська основа і рука чужого переписувача нівелювали місцеві ознаки і вносили просто-таки чужі, характерні для північної мови форми. Через те й сталося, що народні прикмети української мови в старому письменстві доводиться тепер виловлювати в морі церковно-слов'янщини.

Як згадано вже, християнство принесло з собою церковну книжність і шкільну освіту. Вже в літописному оповіданні про Володимира читаємо, що, увівши в хрест свій народ, князь „нача поймати у нарочитой чади дѣти и даяти на ученіе книжное”; так само і про Ярослава є звітка, що, князюючи в Новгороді, він звелів завести школу: „собра от старость и поповыхъ дѣтей 300 учити книгамъ”. У цих заходах бачимо перші на Русі спроби організувати шкільну науку хоча б тільки для дітей тодішньої аристократії („нарочитой чади”, „старост”) та духовенства („попових дітей”). Що це справді були перші у нас заходи для організації шкільної науки, видно з того, як стрічала їх людність: матері, додає літописець, голосили над дітьми-школярами наче над умерлими, „еще бо ся бяху не утвѣрдили вѣрою”. Вчителями в тих школах, звичайно, були церковники, та й сама наука мала тоді насамперед практично-церковну мету — виховати кадри місцевого духовенства, тому школа в старовину, до того ж — під візантійським впливом, набула переважно церковного напрямку. Окрім усякої церковщини, вчили ще писати, рахувати, грецької мови і нарешті, на вершечку шкільної мудрости того часу, знайомили з тодішньою візантійською літературою, з її стилем та літературною манерою. Звичайно, треба думати, що дуже вбогою була та наука і не завжди навіть княжі діти були письменними, — так, про князя Бориса автор його житія зауважує, як про щось надзвичайне, що він „бѣше бо и

грамотъ научень”. З іншого боку, траплялись і тоді люди, що відзначались своєю освітою серед сучасників; так, батько Мономахів, князь Всеволод, „дома сѣдя, изумѣяше пять языкъ”, а Клим Смолятич був „книжникъ и философъ такъ, якоже в Руской земли не бѣшетъ”, і в своїх творах наводить докази „от Омира, от Аристоля и от Платона”. „Философом великим” за розум та освіту („глаголаше ясно отъ книгъ”) називає літописець і князя Володимира Васильковича. Той же самий Клим у своєму відомому посланні згадує, як „самовидецъ”, про цілий гурток учених людей у Києві. Певна річ, що таких „філософів” у старовину не багато було, через те й дивувалися так з них сучасники. Візантійська культура тодішнього часу значно більше могла дати нашим прадідам, ніж вони спромоглися на той час узяти. Брала вони переважно з однієї сфери, релігійної, і це одбилось, певна річ, деякою однобічністю візантійських впливів на нашому ґрунті, а згодом стало навіть приводом для деяких західних полемістів (як от Скарга, напр.), щоб докоряти, ніби Греки навмисне не передали Русі всю науку, а дещо затаїли, щоб завжди тримати культурну першість у своїх руках. Про те, щоб це так навмисне було зроблено, звичайно, нема чого говорити, але справді багато культурних здобутків старої Греції у нас не прижилося.

У великій пригоді шкільній освіті й тодішніх часів ставало те, що ми тепер зємо самоосвітою, а тоді звалось — „книжнимъ почитанієм”. Засновуючи школи, згадані князі дбають водночас і про матеріал для читання. Так, Ярослав „собра писцѣ многи”, щоб вони поперекладали книги з грецької мови, „и многы списавъ положи въ церкві святой Софьи”, тобто заснував цілу бібліотеку, певне — одну з перших, коли не найпершу в Україні. До освіти в старовину ставилися з великою шанобою, краще сказати — з побожністю: „велика бо полза бываетъ челоуѣку от ученія книжнаго”, так моралізує літописець. „Сладки медвяный сотъ и сахаръ, — навчає письменник XII ст., — обоей же добрей книжный разумъ... Властители міра сего и челоуѣци, труждающіся въ житейскихъ вещахъ, прилѣжно требуютъ книжного почитанія” (Кирило Туровський). Книги — річ великої вартості, „которыми, — як пише один пізніший книжник, — побожній господареве такъ духовного, яко и свѣцкаго стану не толко церкви святыи, але и дома и столы свои украшают, и всѣ в обещъ на них ласкави, а их читаня не отмѣтуют”. Тому благочестиві книжники старих часів завжди заохочують і намовляють людей до читання: „не жалуй же часу ку читанню, бо его на добрый рѣчи обернеш... І живота вѣчнаго доступишь”, — благає „вдячного чителника” згаданий вище книжник. Таким чином, „книжне почитаніє” мало служити і душевному спасінню, бо давало відомості з релігії та етики, і задоволенню цікавості та естетичних смаків, подаючи здобутки тодішньої, якщо можна так сказати, науки, та твори красного письменства. З тих пам'яток, що дійшли до нашого часу, можемо скласти уявлення про релігійні, наукові й художні запити та інтереси наших прадідів.

2. Старе письменство наше складається, під потужними чужими впливами, з яких найдужчий був таки візантійський, хоч він не виключав і інших впливів зі Сходу й Заходу і навіть почасти перепускав їх через себе, ставши тією дорогою, що нею ті впливи переходили, бо й сам він мав до нас добру дорогу через південні слов'янські землі. Тодішня Русь взагалі не була ізольована од світу. Сліди культурних та інших зносин —

згадаймо хоча б Ганну Ярославівну, що ділила французський трон з одним із Капетингів у XI ст., — зі Сходом і Заходом лишились численні і не тільки в нашому письменстві, але і в чужих літературних пам'ятках. Так, з одного боку, славний перський поет Нізамі (XII ст.) цілу поему присвятив фантастичній війні між королем руським та самим Олександром Великим. З другого боку, світової слави французька „Пісня про Роланда” (XI ст.) згадує про полки „з племені Росів та слов'ян”, що билися проти Карла Великого; так само німецька „Пісня про Нібелунгів” знає „багатьох мужів із Русів” („Rinzen”) і навіть „численних лицарів із землі Київської” („Kiewen”) на службі в Етцеля, короля гунського. Це все сучасні літературні відгуки на гучні події тогочасної політики і вони показують, що й Азії і Європі невидовижу було бачити у себе наших чубатих предків чи то як вояків, чи й як мирних гостей, працівників та крамарів. З Заходом безпосередньо, зі Сходом через хозарські займища та Кавказ давня Русь стикалася регулярно. Проте в наших писаних пам'ятках християнської доби найдужче одлунили впливи з Візантії, бо здавна промостили собі дуже вигідний шлях через південну Слов'янщину.

Як знаємо вже, з Візантії наші прадіди насамперед одібрали у південнослов'янській, власне — болгарській, редакції святе письмо і церковні книги, найдавніші зразки яких маємо в так званому Супрасльському рукописі (XI ст.) та Остромировому євангелії (1056 — 1057 р.). За цими книгами пішла всяка навчаюча, моралізаторська література, на яку така багата була тоді Візантія й яку найперше засвоювали собі наші письменні люди, бажаючи поширити християнські погляди на Русі й дати зразки християнської моралі та життя. Ця література, що розходилася спочатку в болгарських перекладах та переробках, дедалі більше перероблялась переписувачами і, обтираючись у повсякчасному вжитку, набирала дедалі виразніших місцевих ознак, одкидала одні деталі, приймала натомість інші й таким чином потроху входила органічною часткою в національне письменство. З цієї релігійної літератури візантійського походження були відомі у нас твори св. отців і учителів церкви (Івана Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова, Івана Дамаскина й ін.), усякі житія святих як поодинокі, так і в спеціальних житійних збірках: мінеї-четьї (житія за місяцями), патерики й прологи. Для природничих наук служили такі твори, як „Шестодневъ” різних авторів (Василя Великого, Георгія Писиди, Івана-екзарха й ін.), — оповідання про створення світу з широкими коментарями богословського, філософського та природничого характеру; „Фізіологъ” — збірка всяких, здебільшого фантастичних відомостей про звірів, птахів, риб, комах і т. ін., зібраних з різних джерел: зі східних переказів, з Талмуду, Біблії, тощо; „Християнская топографія” Козьми Індикоплова — оповідання з космографії та географії з християнського нібито погляду, з полемічною метою проти грецьких письменників античної доби. Всі ці твори, певна річ, головним чином мали на увазі християнську науку і тому в них багато найнеймовірніших вигадок, що йшли назад, коли навіть рівняти до наукових здобутків античного світу. Так, автори „Шестоднева” та Індикоплов завзято воюють з Птолемеєвою системою світу й доводять, що земля не кругла, а рівна, як Ноїв ковчег; так, „Фізіологъ” оповідає, що левиця народжує мертве левеня, а вже батько його оживляє своїм духом; що саламандра гасить вогонь, що змія постить сорок днів і сорок ночей, поки скине з себе линовище, і т. ін. Але певне ці фантастичні оповідання й цікавили найбільше читачів і згадані твори були дуже популярні в старовину й безперечно впливали на формування світогляду.

З історичних творів у нас були відомі й уже розповсюджені — згадане вже „Сказаніє о письменахъ славянскихъ” болгарського письменника IX — X ст. чорноризця Храбра та всякі палеї, хроніки і хронографи. Храброве „Сказаніє” мало на меті довести право слов'янських народів на національне письменство, обороняючи його перед популярною в ті часи думкою, що лише ті мови й можна вживати в письменстві (розумілося — церковному), якими зроблений був відомий напис на хресті Христовому: „яко трети языки Богъ повели быти, яко въ евангелій пишеть: и бѣ доска написана жидовскы, римскы и еллинскы, а словенскы нѣсть ту; тѣмъ же не суть словенскы книги от Бога”. Храбр дуже гостро і, з тодішнього погляду, докладно й дотепно відповідає на такі, на його думку, божевільні речі людей, котрі самі не знають, що говорять. Він каже, що ніякої мови Бог не творив, а постали вони після стовпотворіння Вавилонського. Далі на підставі св. письма, найвищого тоді у всіх авторитету, оповідає історію мов і письмен, особливо спиняючись на грецьких та слов'янських письменах. Згадавши, як св. Кирило вигадав слов'янську азбуку. Храбр ущіпливо додає: „тѣмъ же словенская письмена святѣйши суть, святъ бо мужъ сотвориль я есть, а греческа еллини погани”. Ця полеміка показує, що в усі часи й у всіх народів не бракує людей, які бажали б задушити відродження іншого народу й початки його письменства. Палеєю звалась власне історія старого завіту, з усякими додатками проти біблій та коментарями з апокрифічних джерел, — це „Историческая палея”. Од неї треба відрізняти „Палею -толкову на іудеи”, що поруч з історичним елементом містить гостру полеміку проти іудаїзму та магометанства. З хронік у нас ходили хроніка Івана Малали, Георгія Амартола, патріарха Никифора, Костянтина Манасії та інші. Це — світова історія од початку світу до часів того чи іншого автора, зі вставками подекуди оповідань напівбелетристичного характеру. Збірки таких хронік називалися хронографами.

Згадані вже твори, засновані на християнських мотивах і сюжетах, поруч з узятим із святого письма матеріалом містять багато чого з інших джерел. Святе письмо не давало відповіді на ті питання, що зринали в головах у благочестивих читальників; деякі події воно переказувало занадто коротко, про долю відомих біблійних осіб тільки згадувало, а не оповідало докладно. Через те багато постало творів, що тлумачили й доповнювали текст біблійних оповідань. Так з'являються таємні або „отреченныя книги”, тобто — апокрифи. Вони найбільшу увагу звертають на події й особи, про яких у святому письмі нема докладних відомостей, напр., про побут перших людей у раю, про Еноха (живим на небо взятого), про Мелхиседека — священика, про життя Христа на землі, зруйнування Христом пекла, про кінець світу і т. ін. Такими невідомими з св. письма подіями найбільше цікавляться апокрифічні твори, силкуючись дати відповідь на те, що здавна було загадкою перед побожними людьми. Апокрифи діляться звичайно на старозавітні, новозавітні й апокрифічні оповідання про святих. Старозавітні апокрифи оповідають про створення світу, Адама й Єву, про дітей їхніх, про хресне дерево, про Еноха праведного, Ноя й Авраама, про заповіт дванадцяти патріархів, про Мойсея, Давида й Соломона, особливо — багатий цикл апокрифів про останнього. До новозавітних апокрифів належать так звані апокрифічні евангелія Якова, Хоми і Никодима, „Сказаніє Афродитіяна”, „Преніє Христа съ дияволомъ”, „Слово Адама во адѣ къ Лазарю”, „Хожденіє Богородици по мукамъ”, „Слово о видѣнні апостола Павла”, „Бесѣда трехъ святителей”, „Сказаніє о 12 пятницахъ” і т. и. З апокрифічних переказів про святих найбільш багаті цикли про св. Юрія

та Федора Тирона. До апокрифічних творів належить і широко розповсюджене в старовину так зване „Откровеніє Мефодія Патарського”, що розглядає долю всього світу од його створення і до страшного суду, який мав би відбутись через сім тисяч літ від початку світу. Спочатку навіть християнські богослови не цурались апокрифів та в обидві жмені запозичали в них матеріал для своїх писань. Але згодом, коли з апокрифів почали користуватись усякі єретики для боротьби з ортодоксальною догматикою, то й ортодоксальні письменники мусіли свій погляд відмінити і з того часу вони дуже повстають проти апокрифів, забороняють їх читати вірним, складають каталоги або „індекси” таких заборонених творів. І самі апокрифічні твори, оті „басні і кошуни”, і їх індекси дуже рано заходять до нас, переважно через Болгарію (звідси їх часто звуть баснями або книгами болгарськими). Апокрифів та всяких єретицьких поглядів, богомільського тощо походження, дуже багато в старому письменстві, в наукових та історичних творах; індекс їх знаходимо вже в „Изборнику” Святослава (р. 1073). Але ніякі заборони не допомагали й апокрифи мали величезний вплив на все староруське і пізніше письменство. Вплив їх позначається, напр., у писаннях Данила Паломника, Івана Вишенського, Галятовського, св. Димитрія Ростовського, в пізнішій драматичній і віршовій літературі й навіть у деяких церковних службах сучасних (як акафісти). Ще в кінці XVIII ст. апокрифічні писання дуже були популярні в усій Україні, а на Угорщині вони дожили навіть до нашого часу. Навіть тепер у глухих закутках можна іноді зустріти у нас так званий „Сон пресвятої Богородиці” з „Листом Ісуса Назарейського” про святкування неділі, який імовірно люди самі переписують і дають іншим, сподіваючись, що за це їм гріхи подарує Бог. Ця надзвичайна живучість і популярність апокрифів показує, що вони мали в собі якісь дуже принадні для ширших мас риси, — та й справді, апокрифи були чи не єдиним джерелом поезії, художньої творчості для середніх віків, коли духовенство точило таку завзяту боротьбу з народною поезією. Ів. Фнанко цілком справедливо зауважає, що апокрифічні твори не тільки у нас, а й скрізь у Європі „були тим мостом, що провадив розвій національного письменства з-під виключного панування церковщини і більш або менш мертвої церковної мови до свобіднішого руху, до світських тем і інтересів”. Природа людської натури й тут, як і в боротьбі з народною поезією, виявила себе дужчою від усяких регламентацій зверху й уперто обстоювала своє право на її естетичні втіхи, як уперто ж і одверталась од прищеплюваних їй силоміць аскетичних ідеалів.

Близько до апокрифічних творів стоять усякі ворожбитські книги, як „Громникъ”, „Молніянинъ”, «Колядникъ», „О часахъ добрыхъ и злыхъ”, „О дняхъ добрыхъ и злыхъ”, усякі „астрології” та „звѣздохотцы”, „сонники” та „чаровники” й „волховники”. Бажання зрозуміти сили й таємниці природи та довідатись про свою долю раз у раз захоплювало людину. На ґрунті цієї суто психічної потреби й постали згадані книги, сповнені всяких вигадок та забобонів, що знову ж таки розійшлися широко серед людності і, незважаючи на заборони духовенства, часто продирались навіть у його ж побожні твори й утрималися в масах аж по цей день.

Якщо й апокрифи великою мірою задовольняли естетичні потреби старої Русі, то ще більше це треба сказати про цикл перекладної белетристики з майже світським змістом, що прийшла до нас тим же шляхом — зі Сходу й Візантії через Болгарію. Повісті оті,

сповнені всяких чудовних пригод та оповідей про незнані краї й народи, дуже інтригували наших читачів і розходилися між ними великим числом списків і навіть редакцій. Тут, на місцевому ґрунті, вони часто перероблялися, підгонились, сказати б, під смак нової публіки і впливали відчутно на розвиток літературних інтересів, літературної манери й виховання ширших кругів, до яких їм легше було досягнути через свою легку й безпретензійну форму та цікавий зміст. Серед таких повістей на першому звичайно місці ставиться псевдо-Калісфенова „Александрія”, героєм якої був Олександр Македонський, дуже, правда, модернізований з християнського погляду. Славні вчинки знаменитого царя, його походи в різні краї, всякі чудовні пригоди — все це робило „Александрію” однією з найпопулярніших у старовину повістей. На нашому вже ґрунті „Александрія” багато разів переробляється, існує в кількох редакціях і дає початок цілому циклові легенд, переказів, звісток про дивні краї та чудних людей. Такий же ніби історичний колорит має й друга повість „О Троянской войнѣ” або „Притча о кралехъ”. Це дуже схематичний переказ відомих подій, що довели до зруйнування Трої, але взятий не з Гомера, а нібито записаний сучасниками подій Диктисом і Даретом. Характер романтичної казки має поема „Девгенієве дѣяніє”, що оспівує славні пригоди якогось Девгенія в боротьбі з сарацинами. Політичною тенденцією перейняті сказання „О Вавилонскомъ царстве” и „О беломъ клубукѣ”. Перше виводить світову славу й політичну вагу Візантії од Вавілона, де знайдено царські регалії й перенесено їх до Візантії; друге аналогічну ідею розробляє щодо церковних справ, переносючи владу папи на візантійського патріарха разом з чудовним білим клубуком. Обидві повісті на руському ґрунті згодом перероблено так, що наступництво політичної й духовної влади наостанку переходить з Візантії на Русь („шапка Мономахова” та інші регалії), бо — як аргументує одна редакція „Сказанія о беломъ клубукѣ” — „ветхій бо Римъ отпаде славы и отъ вѣры Христовы гордостію и своєю волею; въ новемъ же Риме, еже есть въ Константинѣ-градѣ насиліємъ агарянскимъ такоже христіанская вера погибнетъ; на третіимъ же Римѣ, еже есть на руской земли, благодать святого Духа возсія”. Звичайно, пророкування це зроблено вже *post factum* — тоді, коли визначилась політична доля Візантії, і, очевидно, десь на півночі. Східним колоритом відзначаються повісті — єврейська „О Соломони цари и о Китовраси” та арабська „О Синагрипѣ царѣ”, сповнені вже улюблених на Сході афоризмів, загадок, моралістичних притч і сентенцій. Ще виразніше цей моралістичний елемент проступає в збірці індійських байок, яка дійшла до нас із грецьким заголовком „Стефанить и Ихнилать” (в першотворі „Панчатантра” — п'ятюкнижжя, по-арабськи — „Калила й Димна”, тобто — Щирий і Лукавий). Це вже ціла низка вставлених одно в одне дидактичних оповідань, яка загалом дає дуже вигадливий візерунок, цікавий своєю колоритною формою й різноманітним змістом. Капітальної переробки у нас зазнав життєпис Будди, що став духовною повістю „О Йоасафѣ и Варлаамѣ” з її гостро-аскетичною тенденцією. Нарешті в „Сказаній обь Индійскомъ царствѣ” маємо щось на зразок утопічного роману, в якому зображено фантастичне царство пресвітера Івана з усякими чудесами, з щасливими людьми, які живуть, не знаючи бідності, ворожнечі й ненависті та гріхів. Усі ці повісті на Русі дуже змінені порівняно з оригіналами і, як згадано вже, пристосовані до християнської моралі та поглядів.

Ось такий був запас книжного письменства, що в більш-менш готових формах

прийшов до нас із чужих країн. Улюбленою формою, в якій оберталися в старовину серед письменних людей на Русі твори письменства, були збірники, теж живцем перенесені до нас із Візантії та південно-слов'янських країв. Збірники склалися з найрізноманітнішого матеріалу, на зразок теперішніх альманахів, і цією різноманітністю змісту задовольняли інтелектуальні й естетичні інтереси наших прадідів. Найстарші збірники, що дійшли до наших часів, це — два „Изборники Святослава” (рр. 1073 і 1076); дуже розповсюджені були „Златая цѣпь”, „Измарагдъ”, „Златая Матица”, „Златоструй”, „Златоустъ”, „Пчела” і т. п.⁷. Це збірки святоотецьких творів, притч, афоризмів, сентенцій, здебільшого моралістичного змісту, не тільки перекладних, а й самостійних, що дедалі більше збагачують наше письменство. На підготовленому й розробленому цією перекладною й позиченою літературою полі виростає потроху вже й оригінальне письменство, правда, з слідами впливів та позичок із чужих джерел, але органічно перероблених. З'являється ціла фаланга письменників, зародки літературних шкіл, принаймні — літературної манери, що вже в першій половині XII ст. означили себе першою у нас літературною полемікою. Правда, про авторів нашого старого письменства ми маємо відомості дуже вбогі: про деяких можемо тільки здогадуватись на підставі всяких випадком кинутих уваг, декого не знаємо навіть на ймення. Старе письменство й читачі зовсім, можна сказати, не цікавились авторами та їхніми особами; кожен переписувач дуже вільно поводився з творами, що потрапляли йому до рук, без церемонії роблячи поправки, додатки або скорочення з потребою чи й без потреби, — аналогію чому бачимо не тільки в творах усної народної поезії, а і в тому, як і тепер ще народ ставиться до літературних творів та авторів⁸.

3. Вже згадано, що старе письменство наше мало церковно-релігійну основу, а залежало це і від духу часу, релігійного раг excellence, і від поглядів на службову роль письменства в питаннях порятунку душі й від того нарешті, що виробниками й споживачами письменства були тоді здебільшого люди духовні, бо духовенство з самої професії своєї давало найбільший відсоток письменних, складало головні кадри тодішньої інтелігенції. Через те і в старому письменстві нашому, поминаючи вже навіть такі пам'ятки практичного значення, як церковно-службові книги, з одного боку, та збірки юридичних норм („Правда Руськая”) з другого — найбільше маємо творів релігійно-духовного змісту: церковних казань, послань з приводу всяких церковних та морального значення справ і потреб, житій святих, подорожей у святі місця тощо. Настроєм своїм до цієї духовної літератури вельми наближаються й історичні твори, зокрема — літописи. І тільки поодинокими острівцями стоять у старому письменстві такі цілком світські твори, як „Моленіє Данила Заточника” або славне „Слово о полку Игоревѣ”.

⁷ Форму і настрої цих старих збірок вдатно поновив у нашому письменстві Ів. Франко збірником поезій „Мій Измарагд”. Між іншим маємо тут чудову „Притчу про життя”, взяту з повісті про Йоасафа та Варлаама.

⁸ „Народ, звичайно, не цікавиться авторами, — пише з власного спостереження над читачами з народу Б. Грінченко. — Скільки я не читав, то не чув питання, хто написав, а коли й чув, то відповідь не здавалась цікавою тому, хто питав. Одного разу, напр., читаю книжку („Не так ждалося”) і сказано: „Написав Кузьменко”.

— Та хіба не однаково? — одказала на те одна слухачка (Грінченко Б. Перед широким світом. Київ, 1907, стор. 32).

Серед письменників, що стоять на початку нашого письменства, виразно позначається дві групи, характерні своїми прикметами. Перша стояла на вершку сучасної освіти, виблискувала відграненими зразками тодішнього високого стилю й вимагала і теоретично од літературних — по-теперішньому скажемо — творів гарної, на візантійських зразках виробленої форми та символічного тлумачення св. письма. Це — „філософи” на тодішню мірку. Друга складалася з „простаків”, що осторонь стояли від тієї вищої літературної освіти й шляхетності, і почасти через це, а почасти й свідомо наближались до простого стилю та буквального розуміння св. письма. До першої групи належать Ларіон-митрополит, Клим Смолятич, Кирило Туровський та ще кілька невідомих авторів, твори яких дійшли до нас анонімно. В другій групі маємо: Луку Жидяту, Теодосія Печорського, Якова-мніха, Нестора, Георгія Зарубського, Серапіона й чимало інших.

З іменем Ларіона (митрополитом був р. 1051 — 1054) пов'язується популярне в старовину, бо часто бувало зразком для наслідування, „Слово о законе и благодати” — церковна промова на похвалу „великому кагану нашея земля Владимеру” за те, що охрестив Русь. Почавши з зіставлення старого та нового завіту, автор розповідає історію розповсюдження християнства в усій землі, аж поки заходами святого князя „й до нашого языка русьскаго дойде”. „Слово” відзначається високим настроєм, гарним і обробленим стилем, багатством на образи, порівняння та біблійну символіку; щирість тону й почуття не дає йому перейти в порожню буфонаду і ставить його в ряд помітних зразків ораторського мистецтва. Автор пишається силою та величністю свого рідного краю і його „Слово” дає цікаве свідчення про ту національну свідомість, яка вже тоді жевріла серед кращих людей свого часу. Так, складаючи хвалу старим князям руським, Ларіон додає, що „не въ худѣ бо, и не въ невѣдомѣ земли владычствоваша, но въ русьской, яже вѣдома и слышима есть всѣми коньци земля”. „Славный градъ твой Кыевъ величствомъ, яко вѣньцемъ, обложили”, — каже промовець, звертаючись до князя Ярослава. Характерно, що навіть закінчується „Слово” молитвою до Бога: „не предай насъ въ руки чуждіихъ”, висловлюючи, таким чином, бажання незалежного політичного життя в рідному краї.

До одного з Ларіоном типу письменників належить славний Клим Смолятич (митрополитом був р. 1147 — 1154), що відзначався серед сучасників своєю освітою й розумом. „Бысть книжникъ и философъ тактъ, якоже в Рускои земли не бящеть”, — характеризує його літописець. На жаль, літературна спадщина Смолятича не відповідає цій високій славі, бо з його творів дійшло до нас одним-одне, та й те попсоване, посланіє до пресвітера смоленського Хоми. Але посланіє це цікаве саме тим, що в ньому маємо пам'ятку про згадувану вище літературну полеміку. Смолятич десь, мабуть, у своїх писаннях зачепив був Хому, натякнувши на його невелику освіту, бо Хома дорікає своєму опонентові, що той з такими ж, як і сам, письменниками даремно несеться високо та пишається вченістю, „философ ся творя” і не на святих отців, а на Гомера, Арістотеля та Платона посилаючись. На ці закиди Клим відповідає, що він не несеться високо і слави людської не шукає, і не од чужих письменників бере він думки, а тільки символічно св. письмо витлумачує. Пастиреві мало праведного життя; треба йому ще бути й добре освіченою людиною, бо без освіти не можна давати лад у церкві і навіть св. письмо розуміти. В св. письмі чимало є такого, що не треба розуміти буквально, а тільки символічно — „пытати по тонку”; далі Смолятич дає кілька зразків такого символічного

тлумачення. Цікаво, що тут Смолятич посилається на гурток київських „мужей, имже есть самовидець”, що відзначалися великою наукою. Виходить, що була тоді у Києві школа невідомих нам тепер учених людей, з-поміж яких випадком дійшло до нас тільки ім'я самого Смолятича

Вершка літературної майстерності доходить стара проповідницька література в творах Кирила, єпископа Туровського (жив близько 1130 — 1182 р.), дуже популярного серед сучасників, які приклали навіть до нього ім'я „нового Златоуста”. Од Кирила Туровського дійшло до нас із десятків церковних казань, молитви. „Сказаніє о черноризьстѣмъ чинѣ”, кілька притч на зразок „О человекѣ бѣлоризцѣ” та ін. Кирило був майстром справжньої риторики, мабуть, одним із кращих тоді церковних промовців, що повною мірою перейняли науку візантійської вигадливості. Кучерявий стиль, пишні порівняння, іноді штучні й далекі од теми, драматизація біблійних подій, багатство символів та абстракцій — ось характерні прикмети цього письменника, що своєю манерою був ніби попередником того церковного ораторства і драматичного письменства, яке згодом пишним цвітом розквітло на Україні серед вихованців Київської академії. „Аще злато или сребро, — каже Кирило в одному „слові”, — по вся дњи раздавалъ быхъ, или медъ, либо се пиво, не бысте ли приходили сами и не призываеми и другъ друга бесте варили (— попереджали)? Нынѣ же словеса Божія раздаваю, лучьша паче злата и каменя драгаго, и слажьша паче меду и съта, и лишається ихъ, не приходяче къ церкви” („Слово въ недѣлю 5-ю по Пасцѣ”). Відчувається вже тут голос і манера Галятовських та Радивиловських з їх не так щирим переконанням, як підкресленою пишнотою та манірністю.

Письменники другої групи характерні тим, що коротко й просто, іноді навіть не до ладу й не до прикладу, переказують та пояснюють ті чи ті питання християнської науки та моралі, пересипаючи свою мову занадто рясно цитатами з св. письма. Таким був сучасник Ларіона-митрополита, єпископ Новгородський Лука Жидята (єпископствовав р. 1035 — 1059), автор одного „Поученія къ братіи”. Таким був відомий Теодосій Печорський (помер р. 1074), що лишив після себе кілька посланій, молитов та казань, у яких поетизує свої ідеали чернечого життя. Таким був чернець Яків (згадка про нього р. 1074) з його посланієм до князя Ізяслава та житійними „сказаніями” про Володимира, Бориса та Гліба з „похвалою” цим святим князям. Сюди ще належать преподобний Нестор (1057 — 1116), відомий з ім'ям Літописця, з його житіями Бориса й Гліба та Теодосія Печерського; Теодосій-грек (помер р. 1156) з дуже цікавим з побутового погляду казанням „О казняхъ Божіихъ»; якийсь Георгій Зарубський з „Повченієм духовному чаду”; автори посланій — Симон (єпископом був р. 1214 — 1226) та Полікарп, які поклали початок тій житійній збірці, яка згодом постала в формі і назві відомого „Патерика Печерського”, убравши в себе чимало народних переказів та легенд. Можна згадати тут і ще кілька анонімних творів, як от „Слово нѣкоєго христороубца” з гострою критикою релігійного „двовір'я” та всяких забобонів, що дає цікаву картину побутового життя в стародавній Русі.

Ця релігійна література, звичайна річ, насамперед відображала погляди, бажання та ідеали того стану, з якого вийшла. Христова віра, християнське життя, зразки християнської моралі й практики в усяких житіях, нарешті полеміка з чужими вірами (єврейською, магометанською й латинською) — ось головний зміст цієї літератури. Але хоч як старі духовні книжники одвертались од живого життя й ховались від нього за

мурами монастирів та в підземних печерах, гомін життя таки доходив і туди, одривав силоміць од молитов та побожних думок і змушував так чи інакше на життєві події й боротьбу озиватись. Поміж моралізуванням на теми всяких особистих гріхів та вад (лихва, пиятство, злодійство), поміж вічними нападками на „скоморохи, гусли, сопѣли”, на „бѣсовскія пѣсни, плясаніє и гудѣніє” стрічаємо ми й у наших далеких од світу книжників цікаві відгуки громадського ладу та соціальних стосунків. Так, ігумен печорський Серапіон (пом. 1275 р.) дуже гостро картає в своїх казаннях „скверные і немилостивые суды” та інші вади громадського ладу. Ще менше з ними церемоняться ті анонімні твори, що не спиняються навіть перед вищими заступниками політичної влади. Маємо цілу низку таких творів — „Слово о князехъ “, „Слово о судяхъ и о властелехъ емлющихъ мзду и не въ правду судящихъ”, „Гдѣбытитиуну и князю на ономъ свѣтѣ”, „Наказаніє княземъ, иже дають волость и судъ небогобойнымъ и лукавымъ мужемъ”, „Слово Сирахово на немилостивыя цари и князи, иже неправдою судятъ” і т. ін. І не дивно, що твори ці здебільшого анонімні, або ховаються за авторитетні та безпечні од заходів світської влади імена давно померлих святих отців церкви. Хоча про статтю 129 „уголовного уложенія” тоді ще й не чували, але безперечно у всяких „властелей” безліч було інших способів дошкуляти авторам сміливого слова. Відома річ, що тих способів не бажав відчути на собі автор хоча б отакої в основі своїй крамольної думки: „вы, цари, князи и намѣстники, подобии есте тучи дождевнѣй, иже истечеть надъ моремъ во время ведра, а не надъ землею жаждущею воды”. Громадська неправда, здиство, суд немилостивий, хабарництво та інші кривди людям, нелюдське поводження з наймитами та невольниками — такий мали зміст оті цікаві з громадського боку твори. Це початки суто політичної публіцистики, що, пробиваючись крізь товсту кору моралізаторства й церковщини, обороняла, хоч примітивно, може, право людини як людини й показувала ідеали іншого життя...

4. До релігійного письменства наближаються й описи подорожей до святих місць, хоч деякими деталями вони вже являють собою немов би перехідний етап до світських творів. Найбільш популярним з таких, сказати б, Бедекерів того часу було дуже поширене „Житіє и хожденіє Данила, руськия земли игумена”, опис подорожі в святу землю, одбутої десь між р. 1093 та 1113, швидше всього на початку XII ст. Безліч списків „Хожденія” показує, що це була одна з найлюбіших на Україні книг навіть у пізніші часи. Хто він був, отой Данило-ігумен — не знати; можна тільки здогадуватись, що народився він трохи чи не в теперішній Чернігівщині, десь над річкою Сновію, бо кілька разів у своїй подорожі згадує він ту річку, порівнюючи святу ріку Йордань та околиці її з рідними околицями Снови. Ходив наш мандрівник у святу землю либонь не сам, а на чолі цілої, як він каже, „дружини”, людей, цікаві прізвища яких він і наводить. Оповідуючи про диво під час великодньої служби біля гробу Христового, Данило пише, що свідками цього були „вся дружина моя, Русьстїи сынове, приключивиеся тогда Новгородьци и Кыяне: Сѣдеславъ Иваньковичъ, Горослав Михалковичъ, Кашкыча два и инїи мнози”. Просто, без зайвих слів, без жодної фрази, але дуже докладно, оповідає автор про свою подорож до святої землі й по ній, не забуваючи подати й деякі відомості про природу тієї землі, її флору та фауну, прикрашаючи це своїми простодушними міркуваннями з приводу всяких святих речей, легендами та місцевими переказами. Кожну річ Данило описує докладно, міряє її

вздвож і впоперек, подає докладний опис Йордані.

Іердань же рѣка течеть быстро, береги же иматъ обоньполь прикруты, а отьсюду пологы; вода же его мутьна и сладка пити вельми и нѣсть сыти піющимъ воду ту святую, и здрава бысть вода та піющимъ ю, ни съ нея болитъ, ни пакости въ чревѣ нѣсть; всѣмъ, же есть подобень Іердань къ рѣцѣ Сновьстѣй, вѣшире и глубле, лукаво (= покручено) же вельми и быстро течеть; болонія же иматъ, якоже и Сновь рѣка; глубле же есть четырей сажень среди самое купѣли, якоже самъ собою искусихъ и измѣрихъ и пребродихъ на ону страну Іердана, и много походихъ по берегу тому Іерданову любовію; вѣшире же есть Іердань рѣка якоже на устьи Сновь рѣка есть. И есть же по сей стране купели тоя яко лѣсокъ малъ, дровіе много по берегу Іерданову превысоко, яко вербіе есть, и подобно, но нѣсть верба; выше купѣли яко лозіе много по берегу Іердана, но нѣсть наша лоза, но инака. И есть бо ту тростіе много болоніе иматъ, яко Сновь рѣка. Звѣрь много ту и свинія дикыя безъ числа много ту, и пардуси мнози ту суть; ту же суть и львовє обоньполь Іердана въ горахъ каменныхъ, ту ся и ражають. Другыя же горы суть подъ тѣми горами, бѣлы суть вельми, и ти суть близъ Іердана. І ту ж есть мѣсто близъ, яко двою дострѣлу вѣдалѣ отъ рѣкы Іердановы, къ возводу лицъ, идѣже Ілія пророкъ вѣсхищенъ бысть на колесьници огненѣ на небо... И то вѣсе благодѣтію Божією видѣхъ очима своима грѣшныма и недостойныма...

Таким спокійним тоном докладно оповідає наш мандрівник про все, що бачив, сходявши святу землю з військом Хрестоносців, що саме тоді розгосподарились були в тій землі. Але серед дивних чудес святої землі, до яких автор додивляється з святобожною цікавістю безпосередньої натури, не забуває він своєї рідної сторони. Ось із якими, напр., зворушливими словами звернувся Данило до короля Єрусалимського Балдуїна: „Княже мой, господине мой! Молю ти ся Бога дѣля и князей дѣля русьскыхъ, повели ми, да быхъ и азъ поставилъ свое кандило на гробѣ святѣмъ отъ всея русьскыя земли”. І як дитина, радіє поважний ігумен, коли король його волю уволів і скромна лампада „за всю русьскую землю” засвітилась коло того, що вважає він найвищими святощами. Якою зворушливо-сердечною та чистосердною здається й тепер нам оця жертва невеличка „недостойного игумена” і як чудово освітлює вона цю постать великого патріота рідної землі, що ніде не забував її, раз у раз думками до неї линучи на чужині, поминаючи її у своїх молитвах. Щирістю й простотою дихає цей твір, — через те він і вабив до себе читачів, і не диво, що „Хожденіє” було таким цікавим для багатьох поколінь і літературним зразком для пізніших мандрівників. Багато з них слідом за Данилом пробує переказати свої враження, але вони таки не можуть порівнятися з тим „недостойними игуменомъ, хужьшимъ во всѣхъ мнисьхъ”, що й на початку, і в кінці своєї книги смиренно прохає пробачити йому за „худуміє и грубость”. Читачі з багатьох поколінь, зробивши „Хожденіє” недостойного игумена своєю улюбленою книгою, добре оцінили цю авторську скромність.

Тонем і манерою на „Хожденія” схожа „Грамотиця” Володимира Мономаха (1053 — 1125), відома під назвою „Поученія дѣтямъ”. „На далечи пути да на санехъ сѣдя”, тобто перед смертю, як розуміють одні, або швидше під час далекого й важкого походу, як тлумачать це місце інші, — в тузі через розбрат між князями спало на думку славному князеві написати свій заповіт дітям. Ясний розум і твереза думка Володимира Мономаха

пробиваються в його „Грамотиці”, як називає автор свій заповіт, і надають їй не вузькоособистого, а далеко ширшого інтересу. Почавши з релігійних обов'язків князя, Володимир переходить до його громадських повинностей і дає цікавий нарис того, як розуміли ці повинності кращі люди того часу, які практичні вимоги ставили вони перед княжою владою. „Всього же паче, — пише князь, — убогихъ не забывайте, но елико могуще по силѣ кормите и придавайте сиротѣ, а вдовицю справдите сами, а не вѣдавайте сильнымъ погубити человекъ. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его; аще будетъ повинень съмерти, а душа не погубляйте никакое же хрестьяны”. „Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ ни чюжимъ ни въ селѣхъ ни въ житѣхъ, да не кляти васъ начьнутъ”. „Человекъ не минѣте не примѣчавъше, добро слово ему дадите”. Симпатична постать людяного князя, що не тільки права свої знав, а й про обов'язки дбав, дуже виразно постає з цих афоризмів, які навіть у наші часи — люті часи потоптання всяких прав людських, мародерства, грабінництва й зневаги до людини як такої, — не зайва була б річ нагадати... І далі автобіографічні відомості, що дає про себе Мономах, довершують цю характеристику працюючого й простого звичаями князя такими словами:

А се тружахъся ловы дѣя. А се въ Черниговѣ дѣяль есмь: конь дикыхъ своима рукама связалъ есмь, въ пуцахъ 10 и 20 живыхъ конь, а кромѣ того еже по Роси ѣздя ималь есмь своима рукама тѣ же кони дикыя. Тура мя два метала на розѣхъ и съ конемъ, олень мя одинъ боль, а 2 лоси — одинъ ногама топѣталъ, а другый рогома боль, вепрь ми на бедрѣ мечь отьяль, медвѣдь ми у колѣна подыклада укусилъ, лютый звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже: и Богъ неврежена мя съблюде. И съ коня много падахъ, голову си розбихъ дважды, и руцѣ и нозѣ свои вередихъ, въ юности своей вередихъ, не блюдя живота своего, не щадя головы своея. Еже было творити отроку моему, то самъ есмь сътворилъ дѣла, на войнѣ и на ловѣхъ ночь й день, на зною й на зимѣ, не дая себѣ упокоя. На посадьники не зря, ни на бирича, самъ творилъ есмь что было надобѣ: весь нарядъ и въ дому своемъ, то я творилъ есмь, и въ ловьчихъ ловьчій нарядъ самъ есмь держалъ, и въ конюсѣхъ, и о соколѣхъ и о ястрябѣхъ. Тоже и худаго смерда и убогыя вдовица не далъ есмь сильнымъ обидѣти, и церковнаго наряда и службы самъ есмь призиралъ (= доглядав).

Як бачимо, та рука, що найбільше звикла до шаблі, не гірше вправляється й з пером, даючи поруч з практичною наукою повні драматизму й живих інтонацій малюнки. Мова, може, не бездоганна з погляду стилістики, пересипана проте щиронародними виразами (Половці, напр., „облизахуться на насъ аки волцы”) та словами й формами з живої народної розмови, які й досі збереглися на Україні („вирій”, „хреститися”, „без сорома”, „лови”, „пуца” і т. ін.). Коли одкинути деякі умовні прикмети візантійських зразків, то „Грамотиця” Мономаха була вже відгуком на цілком живе життя і з цього погляду цей перший світський твір нашого письменства вартий великої уваги.

Ще далі од релігійного письменства старих часів одійшов досить загадковий твір невідомого автора, що відомий під назвою „Даніила Заточника моленіє” (пам'ятка першої половини XIII ст.). Вийшов він із тих же княжо-дружинних кіл, що й попередній, і на

підставі популярної традиції прикладається до якогось нібито засланця Данила, що хотів своїм „моленієм” вернути собі втрачену з невідомих причин княжу ласку. Кінчається твір байкою, що нагадує грецьку легенду про перстень Полікрата. „Сія словеса азъ Данииль писахъ въ заточеній на Бѣлоозерѣ, и запечатавъ въ воску, и пустихъ во єзеро, и вземъ рыба пожре и ята бысть рыба рыбаремъ, и принесена бысть ко князю и нача ее пороти, и узре князь сіє написаніє, и повеле Даниила свободити от горькаго заточенія”. Дотаток це, видимо річ, пізніший, бо не міг же засланець, пишучи своє благання, знати про той ефект, що викличе воно, діставшись через таку оригінальну пошту до князя. Та й зміст „Моленія” нічим не ствержує наведеного кінця: ні про якого засланця тут нема мови, і, видимо, байку приточено тільки для того, щоб заінтригувати читачів. Складено цю пам'ятку безперечно на півночі, як це видно з самого тексту „Моленія”. Але треба зауважити, що кола, з яких воно вийшло і в яких оберталося, досить вільно циркулювали по всіх просторах тодішньої мало ще розмежованої „Русі”, і тому можна його брати як пам'ятку так само спільну, що й ті наші південні пам'ятки, які доходили до нас тільки в північних редакціях і списках. З „Моленія” видно, що автором його був звичайний у ті часи аматор „книжного почитанія”, — „азъ бо аще не во Афинахъ ростохъ, ни у философѣ учихся, но быхъ падая по книгамъ, аки пчела по различнымъ цветомъ: оттуду избираю сладость словесную, совокупляя мудрость, яко въ мѣхъ воду морскую”. Ці слова проливають світло на характер і завдання твору. Очевидно, якийсь книжник, бажаючи висловити свої думки („да разверзу въ притчахъ гаданія своя”), просто склав на зразок популярної „Пчели” збірку тієї „сладости словесныя” в формі афоризмів та приказок („мірскихъ притчъ”), про всякі життєві справи — про княжу владу, про багатство та бідність, про розум і нерозум, про жіноцтво і т. ін. У ті часи, коли люди були цікаві на всякі притчі та моралістичні оповідання, така збірка, до того ж прикрашена ефектним оповіданням про самого автора, повинна була робити враження. Та автор черпає свою мудрість не з самих книг, на які часто й посилається, але безперечно бере чимало й просто з усного джерела, записуючи ті ходячі правила життєвої мудрості, які міг чути кругом себе. „Ржа ѣсть желѣзо, а печаль человѣку умъ отымаєть”, „всякъ человѣкъ хитрить и мудритъ о чужой бѣдѣ, а о своей не можетъ промыслити”, „безумнаго пославъ, и самъ по немъ не лѣнися ити”, „не сѣй жита на браздахъ на мокрыхъ”, „не моря уполовникомъ (— ополоником?) выліяти”, „зла не видавши, добра не постигнути”, „луче трясцею болѣти, ни со злою, съ нелюбою женою жити “ — ці й інші такі афоризми є не чим іншим, як народними прислів'ями, до яких дуже легко можна добрати мало не буквральні варіації з сучасного скарбу народної мудрості. З іншого боку, служивши, як видно, при княжому дворі (згадується тут „дворянин” як окрема категорія людності), автор не зумів утриматися в незалежному тоні справжнього філософа та мораліста, і в його афоризмах часто прочувається бажання догодити сильний світу цього, та дворянська звичка, що золотить підлещуванням свої речі про вищих і гірчить зневагою про нижчих. Принаймні дуже цікаво понижений епітет „рабъ твой”, коли автор звертається до князя, або Молчалинський афоризм, що „добра пса князи и бояре любяють” — поставити поруч із такою думкою про нижчих: „Не лѣпо бо усерязъ въ ноздри свині и, ни на холопѣхъ добрый портъ. Аще бо котлу золоты кольца во ушію, но дну єго не избыти черноти и жженія єго, тако и холопу: аще паче мѣры гордилъ и буяли, но укора єму своего не избыти — холопія имени”. Автор, мабуть, дуже добре розуміє психологію

„людей нашего круга” і вміє на ній награвати. Тому його твір наближається вже до зразків великопанської літератури, на забаву сильним призначеної, з її невідлучною прикметою — зневагою до всього, що до „нашого круга” не належить, що стоїть у фундаменті соціальної піраміди й не може пишати добрим родоводом, до віку несучи, на погляд вельможних книжників, ганьбу „холопія имени”. Лемент дворянського філософа з цього погляду дуже цікавий, бо показує нам той громадський розклад, на який встигла вже розжитися стара Русь, і дає цікавий зразок класової психології тогочасної аристократії.

5. Хоч як письменні люди в старовину одхрещувались од живого життя, тікаючи за монастирські мури, в печери або під захисток абстрактного моралізування — життя й там їх знаходило і накладало на їхню психологію свої виразні ознаки. Та сама, напр., народна поезія, яку святобожні книжники трактували як диявольське насіння на пагубу людям, непомітно для самих авторів і проти їх волі втискувалася в книжні розумування й оживляла їх, роблячи цікавими пам'ятками народних дум і потреб даного часу. Не встереглося од цього впливу навіть суто церковне письменство (як казання), то що вже говорити про інші твори, які самою природою своєю не могли замкнутися в тісні шати церковних інтересів? До таких творів належать наші старі літописи, одна з найбільш визначних, можна сказати — надзвичайних пам'яток, якими озивається до нас тепер старий отой, давно оджитий і примерхлий світ.

Літописи самою природою своєю належать до творів історичних, — це „цілий архів нашої історіографії”, як влучно схарактеризував їх проф. М. Грушевський. Але велику ціну наші давні літописи мають не тільки як історичне джерело: це й надзвичайної ваги літературний твір, або — краще сказати — цілий збірник літературних творів різних авторів і навіть різних часів, результат колективної праці багатьох людей чи, може, й поколінь, тільки поданий нам під одним спільним заголовком: „Се повѣсти временныхъ дѣй, откуда есть пошла Русская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити и откуда Русская земля стала есть”. Як спадщина з колективної праці людей, що не самими історіографічними завданнями цікавились, літопис зробився — знов беремо влучний епітет у згаданого історика — „правдивим архівом нашого старого письменства”, який дав притулок на своїх сторінках і зберіг од загибелі багато такого, що до історіографії безпосередне не належить, але тим краще і повніше малює дух епохи, її змагання й напрям, її потреби й турботи. Розпочатий під безперечним впливом візантійської історіографії, отих хронік та хронографів, літопис наш швидко визволився з мертвих об'ємів візантійщини і для нас, далеких нащадків, зберіг життя тих часів з їх кипучою боротьбою та інтенсивною творчістю в усяких сферах. Коли наші літописи рівняти до сучасних чи навіть пізніших аналогічних пам'яток у інших народів, то літературну перевагу їх стане одразу видно. Не дарма ж батько російської історіографії Шлецер так був захоплений літописом, що не вагаючись назвав його „памятникомъ феноменальнымъ”. І не тільки індивідуальною талановитістю визначається наш літопис, — у ньому одбилися і національні риси авторів, що разом дають живий образ тієї землі й того народу, про дії якого вони оповідають. Це ставить літопис у ряд найцінніших літературних пам'яток нашої старовини.

Давня літературна традиція автором літопису вважала ченця Нестора („Нестера-

черноризьца”). Але історична критика піддала сумніву цю традицію⁹ і встановила погляд на літопис як на працю колективну. Працювали над ним і ченці в своїх монастирях, і люди світські, що при княжих дворах свідомо дбали про те, щоб „наша слава не пропала”, тобто на пам'ять потомним поколінням перейшли дії рідної старовини. Дійшов до нас літопис у кількох списках (найдавніший список Лаврентіївський, р. 1377), але найбільшу для нас вагу має Іпатський (списаний близько р. 1425), хоч знайдений у Іпатському монастирі в Костромі, але з такими яскравими слідами свого південного походження, що безперечно міг у такій формі скластись тільки на Україні. Щодо змісту, то літопис наш розпадається на три частини: літопис Початковий (або Несторів) обіймає події, кінчаючи роком 1111-м, Київський — до р. 1201-го і Галицько-волинський — до р. 1292, на якому вривається цей цикл літописних оповідань. Перші дві частини цієї історичної трилогії розкладають події по роках, оповідаючи, що кожного року сталося; Галицько-волинський літопис дає вже спробу прагматичного оповідання і свідомо його дотримується на тій підставі, що „хронографу нужа есть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же воступати в задняя”. Простота, безпосередність, щира теплота й наївність Початкового літопису змінюється докладністю й жвавістю Київського; Галицько-волинський визначається надзвичайно поетичним колоритом, пластикою, майстерними описами й портретами, виробленим стилем, що знову ж показує наслідки високої літературної школи. Національна вдача авторів проблискує дуже часто з сторінок літопису; запашним „духом степу”, говорив Веселовський, віє од деяких його епізодів. Це все ставить наш літопис дуже високо з літературного погляду, а надто коли рівняти його до північних літописів. Таке порівняння майстерно зробив російський історик Соловйов і слова такого авторитетного вченого можуть бути найкращою рекомендацією нашому літописові. „Тяжелъ становится, — пише Соловйов, — для историка его трудъ въ XIII и XIV вѣкѣ, когда онъ остается съ одною Сѣвальною лѣтописью: появленіе грамотъ, число которыхъ все болѣе и болѣе увеличивается, даетъ ему новый богатый матеріалъ, но все не восполняетъ того, о чемъ молчатъ лѣтописи, — а лѣтописи молчатъ о самомъ главномъ: о причинахъ событій, не даютъ вѣдетъ связи явленій. Нѣтъ болѣе живой, драматической формы разсказа, къ какой историкъ привыкъ въ Южной лѣтописи: въ Сѣвальной лѣтописи дѣйствующія лица дѣйствуютъ молча; воюють, мирятся, но ни сами не скажутъ, ни лѣтописецъ отъ себя не прибавить, за что они воюють, вслѣдствіе чего мирятся; въ городѣ, на дворѣ княжескомъ ничего не слышно, — все тихо; всѣ сидятъ запершись и думаютъ думу про себя; отворяются двери, выходятъ люди на сцену, дѣлають что-нибудь, но дѣлають молча. Конечно, — поясняе историк, — здѣсь выражается характеръ эпохи, характеръ, цѣлаго народонаселения, котораго дѣйствующія лица являются представителями; лѣтописецъ не могъ выдумывать рѣчей, которыхъ онъ не слыхалъ; но, съ другой стороны, нельзя не замѣтить, что самъ лѣтописецъ не разговорчивъ, ибо въ его

⁹ А втім, останніми часами знов озивається згадана традиція, до того ж в одного з найкращих знавців і дослідників старого літопису. „Вотъ съ этимъ отрицательнымъ выродомъ русской исторической науки, — пише академік А. А. Шахматов, — я расхожусь и вижу рядъ основаній для признаній Нестора составителемъ повѣсти временныхъ лѣтъ, а слѣдовательно для подкрѣпленія той традицій, которая связала имя Нестора съ древнею Киевской лѣтописью”. І потім автор дає низку цікавих міркувань на доказ Несторового авторства літопису (див. „Записки Н. Т. ім. Шевченка”, т. 117 і 118, стор. 31 і далі).

характеръ отражается также характеръ эпохи, характеръ цѣлаго народонаселенія; какъ современвмкъ, онъ зналъ подробности любопытнаго явленія, и однако записалъ только, что „много нѣчто нестроеніе бысть”... „Разсказъ южнаго лѣтописца, — додає Соловйов в іншому місці, — наоборотъ отличается обиліемъ подробностей, живостью, образностью, можно сказать — художественностью; преимущественно Волынская лѣтопись отличается особенными поэтическимъ складомъ рѣчи: нельзя не замѣтить здѣсь вліянія южной природы, характера южнаго иародонаселенія”. Трудно додати щось до цієї мистецької характеристики, але не вадить зробити з неї деякі висновки. Не індивідуальна тільки талановитість авторів, а й якісь ширші причини надали нашому літопису його високих літературних прикмет. Серед тих причин, безперечно, національну вдачу того народу, про дії якого літопис оповідає, треба поставити на першому плані.

Зосібна літопис має величезну вагу в історії письменства тим, що зберіг у собі дуже багато суто літературних творів. Не кажучи вже про такі окремі вставки, як напр. згадана „Грамотиця” Мономаха, маємо тут багатющу збірку легенд, переказів, уривків з пісень, прислів'їв та інших художніх творів, що тільки вставленими в літопис шматочками з утраченого цілого подоходили до нас. Властиво літописне оповідання про початок Київської держави майже все складено з таких (про перебування апостола Андрія на Русі, про осаду Києва, про смерть Олега, про Ольжину помсту, деякі оповідання про Володимира, як от про білгородський кисіль або заснування Переяслава). Як зразок, подаю тут кілька таких легендарних оповідань.

Ось оповідання про подорож апостола Андрія на Русь.

Днепръ втечет в Понтеское море тремя жерелы, иже море словеть Руское, по нему же училь святый апостоль Андрѣи братъ Петровъ. Якоже ркоша, Андрѣю учащую в Синопии, пришедшу ему в Корсунь, увидѣ, яко ис Корсуны близъ устье Днѣпръское, и въсхотѣ поити в Римъ, и приде въ устье Днепръское и оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ и по приключаяу приде и ста подѣ горами на березѣ. И заутра въставъ рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: „видите горы сия? Яко на сихъ горахъ въсияетъ Божия, имать к города великъ быти в церкви многы имат Богъ въздвигнути”. И въшедъ на горы сия и благослови я и постави крестъ, и помолився Богу, и слѣзе с горы сея, идеже послѣже бысть Киевъ. И поиде по Днѣпру горѣ и приде въ Словены, идеже нынѣ Новгород: и видѣвъ люди ту сушая, какъ ихъ обычаи я како ся мыють и хвощются, и удивися имъ. И иде въ Варягы к приде в Римъ, исповѣда елико научи и елико видѣ, и рече имъ: „дивно видѣхъ землю Словенську: идущую ми сѣмо, видѣхъ банѣ древяны, и пережыгутъ я велми и сѣвлекутся и будутъ нази и обольются мытелью и возмутъ вѣники и начнутъ хвостатись и того собѣ добьют, одва вылѣзутъ ле живы; и обольются водою студеною и тако оживут. И тако творять по вся дни, не мучими никымже, но сами ся мучать и творят не мытву себѣ, а мученье”. И се слышавше дивляхуся.

Дивно було, очевидно, не святому Андрієві, а нашим прадідам з північно-руської парні, якої вони самі не знали. Це колоритне оповідання з його добродушним глузуванням з чужих звичаїв показує, до якої давнини доходять теперішні побутові одміни України од Великої Росії.

Ось іще оповідання про осаду Переяслава.

Иде Володимиръ, на Ховраты. Пришедшю же ему с воины Хорватъскои, и се Печенѣзѣ придоша по онои стороне от Сулы. Володимиръ же противу имъ и усрѣтѣ я на Трубеша над броду, кдѣ нынѣ Переяславль, и ста Володимиръ на сеи странѣ, а Печенѣзѣ на онои и не смѣяху си на ону сторону и они на сю сторону. И приѣха князь Печенѣскыи к рѣцѣ и возва Володимира и рече ему: „пусти ты свои мужь, а я свои, да ся борета; да аще твои мужь ударить моимъ, да не воюемъ за три лѣта и разыдошася разнo; аще ли нашъ мужь ударить вашимъ, да воюемъ за три лѣта”. Володимѣръ же, пришедъ въ товары, посла по товаромъ бирича глаголя: „нѣтуть ли такога мужа, иже бы ся ялъ с Печенѣжаниномъ?” И не обрѣтесе никдѣ же и заутра приѣхаша Печенѣзѣ а свои мужь приведоша, а наших не бысть. И поча тужити Володимѣръ, посылая по всимъ воемъ своим. И приде единъ мужь старъ к нему и рече ему: „княже, естъ у мене единъ сынъ дома менший, а съ четырьми есмь вышель, а онъ дома. От дѣтства си своего никто имъ ударилъ. Єдиною бо ми сварящю, оному же мнущю уснѣе и разгнѣвася на мя, преторже черевии руками”. Князь же се слышавъ и радъ бысть и посла по нь борзо и приведоша и ко князю и князь повѣда ему вся. Съи же рече; „княже, не вѣмъ могу ли с него, — да искусите мя. Нѣтуть ли вола велика и силна?” И налѣзоша воля силенъ я повелѣ раздражити вола; и возложи нь желѣзо горяче и пустиша вола и побѣже воля мимо нь и похвати вола рукою за бокъ и выня кожую с мясы, елико ему рука я. И рече ему Володимѣръ: „можешь ся с нимъ бороти”. И на завтрѣе придоша Печенѣзѣ и почаша звати: „вѣльможа, се нашъ доспѣлъ”. Володимѣръ же повелѣ, той ночи облѣщися въ оружье. И выпустиша Печенѣзи мужь свои и бѣ превеликъ зѣло и страшень. И выступи мужь Володимѣръ и взрѣвъ Печенѣжинъ и посмѣся, бѣ бо среднии тѣломъ. И размѣривше межы обѣими полкома, и пустиша я к собѣ, и ястася крѣпко, и вдави Печенѣжинина в руку до смерти, и удари имъ о землю. И въскликоша Русь, а Печенѣзѣ побѣгоша, а Русь погнаша по нихъ, сѣкуще их, и прогнаша их. Володимѣръ же рад бывъ и заложил городъ на броду томъ и нарече Переяславль, зане перея славу отрокъ.

Аналогічне оповідання й досі живе в устах народу в формі легенди про Кирила Кожум'яку (надрукував Куліш у II-му томі „Записок» о Южной Руси”), — тільки що замість Печеніжина Кирило б'ється з змієм, що сидів під Києвом та брав з киян окуп хлопцями й дівчатами. Але незважаючи на казковий елемент, дух легенди той самий, що і в літописному оповіданні.

Наведу ще один коротенький епізод з літопису, — той самий, од якого віє „духом степу”, як казав академік Веселовський.

(Князь Роман) устремилъ бо ся бяше на поганья яко и левъ, сердить же бистъ, яко и рысь и губяше, яко и коркодиль, и прехожаше землю ихъ, яко и орель, храборъ бо бѣ, яко и туръ. Ревноваше бо дѣду своему Мономаху, погубившему поганья Измаилтяны, рекомыя Половци. Изгнавшю Отрока во Обезы за Желѣзная врата, Сърчанови оставшю у Дону рыбою ожившю. Тогда Володимѣръ Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Донъ, и пріемшю землю ихъ всю и загнавшю оканьныя Агаряны. По смерти же Володимѣръ,

оставъшю у Сыръчана единому гудьцю же Ореви, посла и во Обезы, река: „Володимѣрь умерль есть, а воротися, брате, поиди в землю свою. Молви же ему моя словеса, пой же ему песни Половецкия; оже ти не восхочеть, дай ему поухати (= понюхати) зелья, именемъ евшанъ”. Овому же не восхотѣвшю обратится, ни послушати, и дасть ему зелье. Оному же обухавшю и восплакавшю рче: „Да луче есть на своей землѣ костью лечи, инели на чюже славну быти”. И приде во свою землю.

Безперечно в цьому уривку маємо окрушину з тієї дружинної поезії, яка дійшла до нас чи не єдиною пам'яткою „Слово о полку Игоревѣ”. Навіть у літописному переказі ясно чується ритмічна основа оповідання¹⁰, не кажучи вже про загальний поетичний склад його і глибокий зміст, що — пише новітній поет — „зворушує у серці найсвятіші почування”:

Між рядками слів таїться
В нім якесь пророкування.
І воно живить надію,
Певну віру в ідеали
Тим, котрі вже край свій рідний
Зацурали, занедбали (М. Вороний — „Євшан-зілля”).

Але крім суто літературного значення, літопис безперечно мав і величезну громадську вагу своєю, коли по-теперішньому говорити, публіцистичною стороною. Час, коли складався наш літопис, у громадському житті старої Русі відзначався формуванням держави, розвитком її форм і боротьбою за них як у середині держави, так і поза нею. Така, як літопис, праця, що в ній тріпотів живчик мінливого життя, не могла обмежитись тільки фактичними відомостями, а повинна була й ідейно освітлювати події з якогонебудь Standpunkt'a. І такий Standpunkt у авторів нашого літопису безперечно був і виявлявся він у гарячій любові літописців до своєї рідної землі, що червоною ниткою проходить од перших і до останніх карток її. Вже з самого початку, ставлячи собі завдання вияснити, „откуда Руськая земля стала есть”, літопис бере на себе повинність сформулювати саме розуміння тієї „Руської землі” на цілому її просторі, незалежно од тих тісних та ворожих кліточок, на які поділила її удільна система. І цю повинність літопис виконав; автори літопису підіймаються над своїм місцевим патріотизмом і доходять до того широкого, з громадського боку, погляду, що примиряє потреби цілої землі, болить її болями, її радощами радіє. Цим літопис не тільки задовольняв цікавість читачів, даючи їм відомості про рідний край, але разом виявляв і творив певну ідеологію, що вважала всю тодішню землю руську одним тілом, а удільних князів тільки натуральними заступниками окремих частин у тій оригінальній федеративній одиниці-землі. Як щось ціле, раз у раз літопис протиставляє рідний край „поганим”, сумує він і над тими вічними усобицями лютими та хатніми чварами, що ними „расхищали” князі рідний край свій. Ідеал згоди й єднання, очевидно, стояв перед колективним літописцем і тоді, коли він любовно

¹⁰ Спробу реставрації вірша в цьому оповіданні зробив Ю. Тиховський. Див. статтю „Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ”. Київ, 1893. С. 21 — 22.

спиняється на блискучій постаті князя-авантюриста з його „да не посраимъ земли Рускиє”; і тоді, коли миротворствує з Володимиром Мономахом: „отци и деды наши соблюдоша Русьскую землю, а мы ю хотимъ погубити”, з погрозою, що як повстане брат на брата, то „погыбнетъ земля Русьская”; і тоді, коли з болем у серці бачить, як чужоземці-вороги користуються з князівських усобиць і пустошать та плюндрують рідну землю. Літописові довелося констатувати й тяжкі наслідки тих усобиць, що виявились лихоліттям татарським, і слова волинського літописця: „о злѣе зла честь татарская!” не були в його устах тільки патетичним вигуком. На тяжких часах уривається старий наш літопис. Стара державна система довела батьківщину до краю безодні, давній центр землі руської — Київ з околицями — занепав, занепало і культурне життя, а спереду не було нічого ясного, окрім національної свідомості, що довела до боротьби за народну справу в пізніших часах. І літопис з своєю ідеологією, єдиної руської землі був одним із перших віщунів тієї свідомості. Водночас він показував і той живий зв'язок, що протягнувся між старою Руссю та пізнішими часами через прірву темної епохи XIII — XIV ст. ...

6. Перед нами чимало пройшло пам'яток старого письменства. Вони дають образ тих літературних інтересів, якими жили наші прадіди, того духового поєднання, яким живився ряд поколінь. Ці літературні пам'ятки не мали, правда, на меті суто літературних завдань, тобто не були в справжньому розумінні літературою художньою, яка має впливати на почуття читачів образами, натхненням творчості. Вони інше мали, суто практичну мету, і коли великою частиною задовольняли й літературні інтереси, то робили це між іншим, незалежно від авторських замірів. Тим часом, старе наше письменство мало в собі й суто літературні твори, зразок яких зберегло для нас незабутнє „Слово о полку Игоревѣ”; традиція тих часів донесла до нас і кілька прізвищ творців слова, яких слава гриміла в старовину. Так, у літопису вже маємо — досить неясну, правда — звістку про „славутного ПЕВЦЯ Митусу, древле за гордость не восхотевша служити князю Данилу”, — за це його „раздраного, акы связаного, приведоша”¹¹. Так само нічого не знаємо певного й про

¹¹ Костомаров у своїй поезії „Співець Митуса” малює нам цього давнього поета великим громадянином рідної землі, сатириком, що піснями своїми розкриває нелад у сучасному громадському устрою.

Кріпший за всіх в Перемишлі співець славутний Митуса. Шаблі не носить співець і грудей щитом не вкриває. — Піснями силпе на князя, гострими ніби стрілами, Піснями люд стурбував і хіть до війн підливає.

Красних не хвалить дівиць Митусина пісня шалена, Мирного людем життя не пророчить, не гріє одваги На супостата, — усобиці й смуги та пісня виводить.

Приведений до князя, не скорився Митуса, а ось яку проспівав йому пісню:

Ріжтесь, кусайтесь, бийтесь, попілом Русь посипайте, Пийте братерною кров, умивайтесь сльозами народу;

От до вас добрана пісня, — иншої вам не почути.

Що вас спиняти, що вам співати? Шкода, опізнались!

Помста за помсту, кара за кару, лихо за лихо!

Кончились віки, зілля сухеє вогонь поїдає, —

Хай поїдає! Хай пропадає Русь із князями!

Боже прокляття чорними хмарами висить над нею:

Хмари згустіють, віки пролинуть, і знов, хоч не скоро, Знову розгонить яснеє сонце туман віковичний.

В той час-годину інших пісень співці заспівають,

Іншим князям, та не вам, іншому руському люду.

другого великого поета старих часів, „віщого” Бояна. Як видно з „Слова о полку Игоревѣ”, на сучасників твори Боянові справляли величезне враження, і автор „Слова” не тільки характеризує поетичну манеру свого славного попередника, а й подає зміст його пісень, подекуди навіть окремі уривки з них. Починаючи свою поему „по былинам» сего времени”, невідомий автор „Слова” разом з тим спиняється і на „замышленію Бояню”, тобто на його поетичній манері. Всім відоме це класичне місце з „Слова”: „Боянь бо вѣщій, аще кому хотяше песнь творити, то растекается мыслию по древу, сѣрымъ вълкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы. Помняшетъ бо рече пѣрвыхъ временъ усобицѣ, тогда пуцашетъ 10 соколовъ на стадо лебедѣй: который дотечаше, та преди пѣснь пояше: старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълки Касожськими, красному Романови Святъславличу. Боянь же, братіє, не 10 соколовъ на стадо лебедѣй пуцаше, нъ своя вещь прѣсты на живая струны вѣскладаше, — они же сами княземъ славу рокотаху”. Автор „Слова” наче вагається перед важким своїм завданням — скласти пісню своєму героєві, і знов згадує Бояна: „О Бояне, соловію стараго времени! аби ты сія плькы ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая, славію, оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню черезъ поля на горы”. А ось і дві „припѣвки” Боянові, на які посилається той же автор „Слова”:

Ни хытру, ни горазду,
 Ни птичю горазду
 Суда Божія не минути.
 Тяжко ти головѣ
 Кромѣ плечю,
 Зло ти тѣлу
 Кромѣ головы.

Ото й усе, що дійшло до нас про того „соловія стараго времени”, що, як видно, славен був дуже серед сучасників та і серед нащадків. Був це натхненний співець, представник тієї дружиної поезії княжих часів, що повинна була процвітати в старовину поміж освіченішим тодішнім громадянством. Свої твори він, очевидно, співав, пригравачи на якомусь струнному інструменті, на зразок пізніших кобзарів та бандуристів, або своїх сучасників у Західній Європі — труверів та міннезінгерів.

Безпосереднім наступником Бояновим, що, як ми бачили, сам себе зв'язує з поетичними традиціями „соловія стараго времени”, хоча творить уже й „по былинамъ” свого часу — був автор „Слова”, єдиної цілої пам'ятки дружинної поезії старих часів. „Слово” дійшло до нас у дуже несправній редакції досить пізнього списку, зробленого десь певне на півночі, свого часу зле відчитаного і тепер навіки втраченого¹². Але навіть у чужій одежі північної копії „Слово” зберегло стільки специфічно-українського колориту, що вже перші дослідники старого письменства ані трохи не вагалися, що ця поема могла

Максимович гадає, що Митуса був попросту церковним співаком чи то дяком у Перемиського владыки, а не поетом. Див. „Замѣтку о словутномъ певце Митусе” („Основа”, 1861, VI; „Собрание сочинений”, т. I.)

¹² Єдиний рукопис „Слова” з XVI-го, мабуть, століття, загинув під час пожежі в Москві р. 1812. Зосталась тільки копія з того рукопису, зроблена для цариці Катерини II.

повстати тільки на українському ґрунті. Куліш просто вже зве „Слово” думою, зазначаючи схожість у поетичних засобах і манері між „Словом” та пізнішими українськими думами. Максимович перекладав „Слово” мовою України, „которой принадлежали и творецъ пѣсни, и ея герой, князь Новгородъ-Сѣверскій”, і складом українських пісень, „состоящихъ съ нею въ ближайшемъ и прямомъ родствѣ”. Це „родство” притягало й багатьох інших українських письменників, і ні один твір не має стільки перекладів на сучасну нашу мову, як це „Слово”¹³. І своїм змістом та формою, великою красою поетичною та потужним громадянським настроєм воно так високо здіймається над усією літературною спадщиною старих часів, що справді цілком такої уваги заслуговує. Вже сам факт існування „Слова” кидає ясний промінь світла на нашу стару поезію, одхиляючи широкі перспективи на ту далеку давнину.

Змістом для „Слова” послужила нещаслива пригода з князем Ігорем під час походу на половців року 1185, — докладніше кажучи, сама випава в степ, битва з половцями, полон князя й поворот його до рідного краю. „Слово” зложив, як видно, хтось із сучасників події, може, навіть з учасників того нещасливого походу й по гарячому сліду, не раніше й не пізніше, як р. 1187, бо саме тоді вернувся Ігор з полону, а князь Ярослав Осмомисл, що помер того ж року, ще був живий. Та хто б не був незнаний на ім'я автор, „Слово” його виявляє і великий індивідуальний талант, і існування в ті часи на Україні цілої школи літературної з виробленою технікою, стилем і традиціями. Читаючи навіть тепер це „Слово”, до того ж у попсованій редакції, відчуваєш усю його красу надзвичайну, його високу образність, кований стиль, подекуди ясно ритмічний, влучні вирази й класичні характеристики. Ось, напр., картина, як виражали в похід князі своє військо:

Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Києвѣ:
Трубы трубять в Новѣградѣ; стоять стязи в Путивлѣ:
Игорь ждетъ мила брата Всеволода.
И рече ему Буй Турь Всеволодь:
„Одинъ братъ, одинъ свѣтъ, свѣтлый ты Игорю,
Оба есвѣ Святъславличя;
Сѣдлай, брате, свои брѣзьи комони,
А мои ти готови, оседлани у Курьска на переди;
А мои тн Куряне свѣдоми кмети,

Подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяны, конецъ копія вскормлени
Пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаєми,
Луци у нихъ напяржени, тули отворени, сабли изьострени.
Сами скачуть, акы сѣрыи вльци въ полѣ,
Ищучи себѣ чти, а князю славы”.

¹³ Мені відомі — друквані й недруквані — переклади таких авторів: Шевченка, О. Левицького, Ст. Петрушевича, Шашкевича, Вагилевича, Гушалевича, Максимовича, Дідицького, Федьковича, Шейковського, Огоновського, Партицького, Руданського, Кендзерського, Навроцького, П. Мирного, Щурата, Загула. Не можна бути цілком певним, що нема й інших перекладів. — Див. у Огоновського — „Історія літератури рускої”. ч. I, стр. 72 — 76.

Вся природа живе в „Слові”, вся вона бере участь у подіях і переживаннях людських:

Вльци грозу вьсрожать по яругамъ,
Орли клетомъ на кости звѣри зовуть,
Лисици брешуть на чръленья щиты, —

все ніби тягнеться в похід за військом, прочуваючи поживу і здобич багату. А коли було по битві вже, або, як образно каже „Слово” — „пиръ доконьчаша храбрый Русичи: сваты попоиша и сами полегоша за землю Русьскую”, то знов же вся природа озвалася жалем:

Ничеть трава жалощами,
А древо, съ тугою къ земля приклонилось.

Степовою, нестримною, як море, широкою поезією віє з цілого оповідання, що переривається час од часу натхненим рефреном: „О Русьская земле! уже за шеломенемъ еси!” або заклик до князів, щоб вони повстали і помстились „за землю Руськую, за раны Игоревы, буяго Святъславлича”.

Так само знати руку великого поета, коли автор звертається до психології людської. І тут він знаходить слова, що йдуть просто від серця художника до читачевого серця і зв'язують їх міцна одним почуванням — туги, а чи радощів. Так, коли „невеселая година встала”, що військо руське полягло в степу —

Жены Русьскія восплакашась, а ркучи:
„Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
Ни мыслію смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядати,
А злата и сребра ни мало тога патрепати”.
А взстона бо, братіє, Кыевъ тугою, а Черниговъ напастьми,
Тоска розліяся по Русьской земли,
Печаль жирна тече средь земли Русьскія.

Це, скажемо так, колективний відгомін нещасливої битви з половцями. А ось індивідуальні переживання жінки, що втратила милого, — отой славний „плач Ярославни”, відомий, певне, кожній інтелігентній людині з перекладів.

Ярославнинъ гласъ слышитъ;
Зегзицею незнаема рано кычеть:
„Полечю, рече, зегзицею по Дунаєви,
Омочю бебрянь рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ.
Утру князю кровавыя ега раны яа жестоцѣмъ его тѣле”.
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, а ркучи:
„О вѣтре, вѣтрило! чему, господине, насильно вѣши?”

Чему мычеша хиновьскыя стрѣлки на своєю нетрудною крилцю на моя лады вой?
Мало ли ти бьашеть горь подь облакы вѣяти, лѣлючи корабли на синѣ морѣ?
Чему, господине, моє веселіє по ковылію розвѣя?"
Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ, а ркучи:
„О Днепре-Словутичю! ты пробилъ еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую;
Ты лелѣяль еси на себѣ Святославлі насады до плѣку Кобякова:
Взлелѣй, господине, мою ладу ко мнѣ.
Абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано”.
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, а ркучи:
„Светлое о тресветлое слѣньце! Всѣмъ тепло и красно еси:
Чему, господине, простре горячую свою лучю на лады вой?
Въ полѣ безводнѣ жаждею имъ луку съпряже,
Тугою имъ тулы затче?"

Хіба тільки українські пісні жіночі з такою вимовною красою вміють виявити безмежну тугу по милому, як оцей невмирущий плач-тужіння Ярославни. Самий стиль у „Слові” змінюється, передаючи найтонші відтінки людських переживань. Ось якими рубаними, короткими, ніби в поспіху, складеними реченнями змальовано втечу Ігоря з полону: „Погасоша вечеру зари. Игорьь спить, Игорьь бдить, Игорьь мыслію поля мѣрить”¹⁴ оть великаго Дону до малого Доньца. Комонь въ полуночи. Овлурь свисну за рѣкою, велить князю разумѣти. Князю Игорю не бытъ. Кликну-стукну земля, вѣшумѣ трава, вежи ся Половецкыя подвизошася” Навіть у словах видно нетерплячку, поспіх і пострах, що не пощастить довести діло до краю: тут ніколи говорити, ніколи стежити за думками й вибирати слова, і вони рвуться немов у пароксизмі, одно одне випереджаючи, як і думки втікача. І зараз же, поруч — розмірене, плавне оповідання про втікачів у дорозі: „А Игорьь князь посточи горностаємъ къ тростію и бѣлымъ гоголемъ на воду; вѣръжеся на брѣзь комонь и скочи съ него босымъ влькомъ и потече къ лугу Доньца, а полетѣ соколомъ подь мылами, избивая гуси и лебеди завтраку и обеду и ужинѣ. Коли Игорьь соколомъ полетѣ, тогда Влурь влькомъ потече, труся собою студеную росу; претръгоста бо своя борзая комоня”. Ви навіч бачите обох їздців, і кожен з них має свої власні риси, такі характерні для нього, і глибоко в душу западає цей образ шаленої гонитви по безлюдному степу... І коли читач зуміє відволіктися од незвичної мови й призвичаїтись трохи до стародавніх форм — він не одірветься од цієї високої поезії, зазначаючи великої естетичної втіхи. Автор бо знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічні струни, спрагли на всяку справжню красу, — і твір його не спопелів од часу.

Та не тільки великим поетом був незнаний творець „Слова”, — був він ще й великий громадянин. Серце його билося в унісон з громадським серцем, боліло його горем та муками. Красу поетичної форми знав він, як поєднати з тими думками, що — ми вже це з літопису знаємо — повинні були сушити голови кращим синам свого часу в давній Русі. Любов до рідного краю та народу гарячим б'є джерелом з цього дивного твору і вкладає авторові чудові образи, вириває з уст прокльони гніву на людей, що гублять батьківщину.

¹⁴ Порівняй вираз із пісні: «Ізорала Марусенька мислоньками поле».

„Уже бо, братіє, невеселая година встала”, — закінчує автор „Слова” оповідання про перемогу половців, а через що? — через усобицю князів. „Рекоста бо братъ брату: се мое, а то мое же; и начаша князи про малое — „се великое” мльвити, а сами на себе крамолу ковати; а поганіи со всехъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Руськую”. І раз у раз автор повертається до цієї болячки, що руйнувала силу рідної землі. Князі, як той Олег — „гореславличъ”, „мечемъ крамолу коваше, и стрѣлы по земли сѣяше”, а з того зродив розбрат і гине скрізь життя в княжих крамолах, гинуть люди в розквіті сил, не чуто ратаїв, тільки гайвороння поле криє, „трупіа себѣ дѣляче”. З ранку до вечора, з вечора до світу літають стріли, гримлять шаблі об шоломи, тріщать ратища — „чрѣна земля подѣ копыты костьми посѣяна, а кровію польяна — тучою възидоша по Руськой земли”. Таку картину спустошення малює нам автор. І то звертається він до князів з покликом: „уже понизить стягы свои, вонзять свои мечи верезена, уже бо выскочисте изъ дѣдней славы: вы бо своими крамолами качаете наводить поганья на землю Руськую”; то з тугою згадує славні давні часи, — „о стонати Руськой земли, помянувши пѣрвую годину и пѣрвыхъ князей”. Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх розумом сприймає, але й серцем відчуває — стає перед нами на повен зріст і доповнює величну постать оригінального поета.

7. „Слово о полку Игоревѣ” показує, що в ті часи мала вже бути на Русі високо розвинена дружинна поезія, ціла літературна школа з виробленою технікою, з усталеними формами, з літературними традиціями — на зразок тих, що на Заході дали вже тоді були також цілу літературу так званих сірвент та *Chansons de geste*, тобто особливу школу лицарського епосу. Такої вартості твір не може стояти сам-один, окремо, без попередньої роботи цілих поколінь — одне слово, без тієї поетичної атмосфери, що не тільки сприяє народженню талановитих творів, а й шляхи їм прочищає, кладе підмурівок для творчості. Натяки на існування такої літературної школи ми маємо і в зразках високої літературної техніки в казаннях Кирила Туровського та в Галицько-волинському літописі, і в уламках таких творів, як наведена з літопису пісня про євшан-зілля, і нарешті в тих „былинахъ”, які безперечно зародились були тут, на півдні, хоча дійшли до нашого часу тільки в великоруській редакції північних країв. Що письменники тієї школи не зв'язували себе темами, можна знати з недавно знайденого „Слова о Лазаревѣ воскресеніі”, отого голосу світської людини на релігійну тему. Але це все тільки нужденні шматочки літературного надбання тієї школи, уламки дружинної поезії, що випадково викинула на наш берег розбурхана хвиля після великої життєвої бурі. Політична катастрофа, що в першій половині XIII ст. спіткала наші сторони, надовго перервала нитку повільного розвитку, що доти снувалася жваво й енергійно, та повернула і письменство наше на новий шлях занепаду й злиденного животіння. З тих уламків, з тих трісочок, що прибились випадком до нашого берега, ми можемо судити, як показувалось ціле письменство, і важко одігнати жаль і досаду з серця, що сталось так, як сталося.

Переглядаючи давнє, київської доби, письменство з ідейного боку, мусімо, звісно, сказати, що воно одбивало на собі погляди і цілий світогляд тієї верстви людей, що його постачала і споживала, — тобто переважно кругів духових та дружинно-князівських. Одкинемо навіть усеньке церковне, вузько практичне, бо на потребу церкви створене,

письменство; одкинемо також і ті витвори письменства, що тісно були зв'язані з християнською традицією й світоглядом — а вони почасти всі були такими в епоху, коли навіть філософія була тільки на послугах („ancilla”) у теології. Натурально, що та парость письменства цілком і безоглядно відбивала в собі той основний тонус темного середньовіччя з його перевагою скрізь і всюди, а надто в культурному житті, релігійних інтересів. Але навіть, здавалося б, цілком світські твори не далеко від них були одійшли, бо й письменники і читальники — усі вербувалися з тієї верхньої плівки, з аристократії тих часів — духовенства та дружинних кругів. Тому твори тодішнього письменства одбивали в собі насамперед християнську науку, наївно перемішану з живими ще традиціями дохристиянського побуту й культу („двовір'я”), та соціальні інтереси згаданої плівки, що почала вже вирізнятися з-поміж єдиної громади первісного типу. Найвиразніше пробиваються ці, теперішнім терміном кажучи, класові інтереси у такого типового книжника, яким був невідомий автор Данилового „Моленія” з його двосічною мораллю та презирством до самого навіть „хлопія імени”, тобто до всього, що нижче стояло на соціальних сходах. Письменство, таким чином, одбивало вже той розклад на стани і класи, що позначився був у житті, і з цього погляду було нарівні з ним.

Але водночас воно стояло подекуди й вище од життя, говорило не тільки про те, що було, а й про те, що повинно було бути, встановлювало не тільки категорію „сушого”, але й «должного». Воно носило в собі й погляди надкласової думки, ту ідеологію свого часу, ще далеко виходила поза межі грубого практицизму й дбала про інтереси просто людини — чи в її індивідуальному вигляді, чи в збірній формі колективу, рідного краю, отієї прославленої, а часто, дуже часто й оплаканої „руської землі”. От чому думка про якусь суцільну обскуРНість та безідейність нашого давнього письменства проф. Є. Голубинський) виявляється при світлі джерел безперечно переборщеною. Я вже зазначав у належних місцях, як тодішні інтелігенти-письменники виступали на оборону людини од вад сучасного соціального ладу, або ще частіше — на захист і оборону рідного краю од небезпек зовнішніх, од того „поганого” степу, що невпинно викидав свої орди на руйнування й нищення предківських осель. Це вже далеко вище стояло од шаблонів християнської науки й духом живого життя дихало — не підробленого обурення й гніву на його вади та бажання вивести їх з практики щоденного побуту. Постаті такого, напр., Ларіона-митрополита чи смиренного Данила-ігумена, або невідомих анонімів, що в казанняк своїх сміливо картають князівську й тиунську неправду, благородний образ „князя-нищелюбця” Володимира Мономаха, свідомий і глибокий патріотизм автора „Слова о полку Ігоревім” або чисельних літописців — чи не показують же вони, що вже тоді кращі вміли здійснитись понад буденні та егоїстичні інтереси особи чи класу й на щиро національний, справді всенародний ставати ґрунт, де на перший план виступали інтереси народу — того самого „хлопа” чи то „смерда” та „кмета”, що сам і не писав і не читав творів письменства? Надто виразні знайдемо приклади такої ідеології в літопису, — цій, коли хочете, політичній енциклопедії того часу, що єднала оповідання про рідну минувшину, оті справжні „повѣсти временныхъ дѣй”, з свого роду публіцистикою, гарячою, живою, потужною, бо образною, заснованою на життєвих подіях. Можна піддавати під гостру критику факти, можна їх брати під сумнів, але освітлення їх у літопису двох думок не викликає і тим характерніше для ідеології свого часу. Нехай,

скажемо, піклування Володимира Великого про вбогих одгонить християнсько-житійним шаблоном: святому так личить, — але ось справді жива вже і з побутового погляду безсумнівна сценка. Зібрались князі якомсь у похід на половців, та хтось із дружини, й вимовивсь, що не час би то походіві, бо шкода, мовляв, одтягати смерда од його ріллі. І ось яку тоді відповідь вкладає літописець в уста Мономахові: „На мя хотять молвити... рекуще: хочеть погубити смерды и ролю смердомъ. Но се дивно ми, брате, оже смердовъ жалуете и ихъ коней, а сего не помышляюче, оже на весну начнетъ смердъ тотъ орати лошадыю тою и приѣхавъ Половчинъ ударить смерда стрѣлою и поиметь лошады ту и жону его и дѣти его и гумно его зажжетъ, — то о семь чему не мыслите?”... Ось ще Другий приклад з нещасливого походу Ігорового на половців. Коли набігла зненацька незчисленна сила половецька, в раді князі „молвяхуть бо: „оже побегнемъ, утечемъ сами, а черныя люди оставимъ, то отъ Бога ны будетъ, грѣхъ, сихъ выдавше поидемъ: но или умремъ, или живи будемъ на єдиномъ мѣстѣ”. Оце „на єдиномъ мѣстѣ” „тобто; — разом, гуртом на одну з «чорними людьми» долю — воно просто чудове, як щиро людського гуртування вираз, як нехтування, егоїстичного почуття, честі й совісті потужний голос перед неминучою небезпекою. Ми не знаємо, чи так говорили князі, — може бути, що не говорили, — але досить того, що це говорить, письменник. Думаю, що ці два приклади, разок з раніше наведеними, добре окреслять нам і ідейну старого нашого письменства вартість, як виразу надкласового погляду в справах національної солідарності та всенародного єднання перед грізною небезпекою, коли йшлося про саме існування громадського ладу. А потреба в таких поглядах, надто про себе нагадувала: надходили, ба справді люті часи національного занепаду й небувалого ще до тих часів лихоліття.

Року 1224-го літописець уперше записує звістку про татар — „неслыханную рата, безбожныхъ Моавитянь”, насланих на Русь „за прегрешеніє кристьянское”. Перша зустріч з ними руського війська кінчилась нечуваною „победою на всі князи Рускыя”, але „ожидає Богъ покаяннє кристьянского”, обернув татар назад у степ. Тринадцять років не було про них і чулки, як ось р. 1240-го насунула орда знову і „приде Батый Кыеву в силѣ тяжцѣ”. Русь, зруйнована і знесилена попередніми усобицями та чварами князів за старшинство, не витримала тяжкої сили. Київ, центр староруської культури, впав, а з ним на довгий час упала й культура. Традиції її перенесено потроху до нових центрів, що починають формуватися на півночі, в інших етнографічних обставинах. З цього часу найбільша частина теперішньої землі української втратила політичну самостійність, яка верталась іноді потім тільки на короткий час, — і це одбилось на всій історії нашого народу.

На письменстві — більше, може, ніж деінде. *Inter arma silent musae*, але не менш того мусять музи мовчати й серед руїн старого і не поновленого ладу, на згарищах сплюндрованих осель, серед загального спустошення й здичавіння. Навіть гірше: не тільки замовкли нові музи, а й старі попропадали, бо запропастилися здебільшого й ті здобутки письменства, що дали були попередні часи. Інтерес до письменства падає; в письменстві потроху починає зринати оте „добрословіє” та „плетеніє словесъ”, що обернуло письменство в словесне фокусництво, а добру школу літературну в роблену манірність. Те, що з'являється під цей темний час нового, новим було тільки хронологічно, а по суті відомі з того часу письменники, здебільшого в митрополичому сані (Кирило, Серапіон, Кипріян, Фотій, Григорій Цамблук) не виходять поза меж проповідницьких інтересів своїх

давніх попередників, та й то роблять це з меншим талантом і більшим одчуженням од живого життя. Життя здрібніло — здрібніло й письменство. А як дуже здрібнів та змізернів тоді інтерес до письменства, видно хоч би з того, що ці часи дали запропаститись мало не цілій дружинній поезії попередніх віків. Темний та важкий, безпросвітний час запанував на Україні.

В такому стані українські землі переходять під руку дужчого сусіда. Року 1321-го Київ забрав і прилучив до Литовської держави Гедимин, а потім, р. 1386, Литва і Русь уперше злучилися з Польщею. Власне, заснування і зріст русько-литовської держави, а потім поєднання з Польщею, що розчинило перед Україною двері з західної Європи, і треба вважати початком нової доби нашого письменства. Спершу тільки де-не-де проблискує воно поодинокими вогниками й аж наприкінці XVI ст. вже дужчим розгориться полум'ям.